

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

**TRADICIJSKA STAMBENA ARHITEKTURA
ISTOČNE SLAVONIJE U XIX. STOLJEĆU
(S POSEBNIM OSVRTOM NA KASNIJE PRIMJERE
I GRADITELJSKU BAŠTINU ŽUPANJSKE POSAVINE)**

Diplomski rad

Marta Žaper

Mentor: Dr. sc. Dragan Damjanović

Zagreb, 2015.

Sadržaj:

1. Uvod	2
2. Povijest i formiranje naselja	4
3. Elementi tradicijske kuće i okućnice prostora istočne Slavonije	8
3.1. Stambeni objekti	8
3.2. Gospodarski objekti	25
4. Tradicijska arhitektura i „narodni stil“	34
5. Stilski elementi u tradicijskoj arhitekturi	45
6. Zaštita tradicijskoga graditeljstva	56
7. Zaključak	61
8. Napomena	62
9. Literatura	63

1. Uvod

Seoska arhitektura u XIX. stoljeću, jačanjem pojedinih slojeva seljaštva i poboljšavanjem njihova društvenog statusa, dobiva sve veću važnost. Oblikuje se novi estetski senzibilitet kod kojega „lijepim“ postaje i onaj svakidašnji seoski, pučki ambijent, a narodno građenje postaje ravnopravnom inspiracijom.¹ Taj period, za pučku je arhitekturu od posebnoga značaja, ona se počinje bilježiti i proučavati, te njezin utjecaj prodire i u suvremenu arhitektonsku produkciju. Ovaj rad, potaknut osobnim naklonostima i afinitetima za gradnju istočne Slavonije, pokušat će se dati kratak uvid u formiranje seoskih tradicijskih naselja, te razjasniti uvjetovanost gradnje povijesnim okolnostima, odnosno političkom situacijom i gospodarskim migracijama. Na temelju povijesnih regulativa izdvojiti će se tipovi naselja, a na temelju ranijih istraživanja pojedinih autora, i tipovi stambenih i gospodarskih objekata. Nezaobilazan će biti i osvrt na osnovne tradicijske graditeljske postupke, koji su uvelike ovisili o prirodnome okolišu i dostupnosti materijala za gradnju, ali i o gospodarskim i trgovačkim smjernicama državne uprave. Osim o tipovima vanjskoga oblikovanja, bit će riječ i o unutrašnjoj prostornoj raspodjeli stambenih objekata, te o gospodarskim objektima smještenim u sklopu okućnice. Na planu formiranja naselja, tehnika gradnje, tipologije stambenih i gospodarskih objekata te interijera, uvelike su konzultirana djela Žarka Španičeka i Zdravka Živkovića o tradicijskoj gradnji Slavonije i Baranje. Velik broj slikovnih primjera za navedene aspekte narodne baštine pronađen je u arhivskoj fototeci Zavičajnoga muzeja „Stjepan Gruber“ u Županji.² Da bi se u potpunosti shvatio način gradnje devetnaestostoljetnoga seljaka, potrebno je poznavati njegov svakodnevni život, u kojemu prevladavaju obiteljski (zadružni) odnosi i poljoprivredni poslovi. Naime, tradicijsku stambenu arhitekturu nije dovoljno proučavati samo kao dio materijalne kulture, već je posebnu pažnju potrebno posvetiti nosiocima „kulture stanovanja“, odnosno stanarima. Stan se, kao radni i obiteljski prostor, kroz godišnji ciklus smjene radnih dana i blagdana, te stalnom interakcijom sa stanarima mijenja, i kao takav posjeduje identifikacijsku moć.³ Zato se ovaj rad uvelike dotiče brojnih etnoloških tema, a stručnjaci i arhitekti koji bilježe tadašnje građevne oblike, osim svoga stručnog poslanja, imaju

¹ Pleština, Lenko (1996.), Tradicijski elementi u hrvatskoj arhitekturi obiteljskih kuća tijekom 20. stoljeća u: *Prostor*, vol. 4, br. 2(12), str. 220 (<http://hrcak.srce.hr/24094>, 9. srpnja 2015.)

² Za točne izvore fotografija vidi napomenu na str. 62.

³ Muraj, Aleksandra (1989.), *Živim znači stanujem: Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, str. 4-6

i ulogu svojevrstnih kroničara i etnologa. Spomenut ćemo i poticaj ovih stručnjaka u formiranju „narodnog stila“, koji je kao uzore koristio elemente preuzete sa seljačkih kuća. Osim utjecaja narodne arhitekture na stilsku, autorskim primjerima iz županjske Posavine, nastalim pri terenskom obilasku u kolovozu 2015. godine, prikazat će se i obrnuti smjer utjecaja – iz stilske arhitekture u narodnu. Navedeni primjeri sa stilskim tendencijama nešto su kasnijega nastanka, te ograničena na područje županjske Posavine, s tendencijom da svojom raznolikošću prikažu i širi prostor istočne Slavonije. Pojedina ilustrirana djela, o kojima će također biti riječ, od neizmjerne su kulturno-povijesne važnosti pri istraživanjima tradicijske gradnje, posebno u području obnove, budući da se upravo ona s vremenom suočava sa sve većim izazovima.⁴ Zalaganjima za čuvanje i obnovu tradicijske arhitekture u dobu u kojemu ona nepobitno nestaje, kao osnovnim ciljem i težištem, riječ će biti u završnome poglavlju. Ovaj rad će, tako, uz osnovne postavke tradicijske gradnje, stilske obrate vremenski vezane uz XIX. stoljeće te kasnije primjere stilskih tendencija i oblika zaštite, obuhvatiti brojne teme otvorene za daljnja razmatranja.

⁴ Dovoljno se prisjetiti poplave iz 2014. godine, pri kojoj su u potpunosti (Gunja i Račinovci) ili djelomično (Rajevo Selo, Strošinci, Posavski Podgajci,...) poplavljena sela županjske Posavine, zbog koje je lokalno stanovništvo izgubilo domove i imovinu, ali i kojom je nepovratno oštećeno mnoštvo tradicijskih objekata.

2. Povijest i formiranje naselja

O stambenim objektima u Slavoniji u predturskom i turskom razdoblju postoji malo podataka. Žarko Španiček u djelu *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*, spominje neke od izvora u kojima se navodi izgled slavonskih kuća prije vremena kojim će se baviti ovo izlaganje (XIX. stoljeće).⁵ U opisu kuće jednoga seoskog kneza iz 1640. godine, autor Pavle Rovinjanin formulira je kao višedijelnu građevinu koja se sastojala od zasebnih, bukovim daskama natkrivenih, drvenih koliba s funkcijama spavaonice, kuhinje i dvorane. Točan geografski položaj opisane kuće nije poznat. Navedeni opis nalazi se u knjizi Tadije Smičiklasa *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (iz 1891. godine). Povijesni izvori koje Smičiklas navodi, spominju i zakon po kojemu kršćani i židovi u turskome razdoblju nisu smjeli graditi kuće veće od turskih, a koje su bile prilično malih dimenzija.⁶ Slavonija je od Turaka oslobođena na samom kraju XVII. stoljeća. Zanimljiv izvor je i rukopis đakovačkog biskupa Petra Bakića iz 1719. godine. U rukopisu, kuće s područja istočne Slavonije opisane su kao drvena zdanja pokrivena daskom ili slamom, s otvorima koji su služili kao puškarnice. Prema opisu, najčešće su imale tri prostorije: sobu sa zidanom peći za stanovanje, sobu s ognjištem koja je služila kao kuhinja, te treću, sobu s krevetima – spavaonicu.⁷ Zajednička stavka navedenih opisa trodijelna je organizacija, koja potječe iz XVII., a nastavlja se i u XVIII. stoljeću. Ž. Španiček u ranije spomenutoj knjizi upravo takvu tlocrtnu dispoziciju navodi kao „najčešći i najkarakterističniji tip slavonske kuće sve do sredine XX. stoljeća.“⁸ Autor zamjećuje i regionalne razlike, po kojima su troprostorne prizemnice karakteristične za istočnu Slavoniju (Đakovštinu), iako njihovo porijeklo nije jasno. Moguća je njihova samo-formacija, ali i usvajanje gotovoga oblika iz njemačkih krajeva. U središnjoj Slavoniji (požeški kraj), zbog brdovita krajolika, grade se visoke prizemnice s podrumom, a u zapadnoj Slavoniji (novljanska Posavina) u prvoj polovici XVIII. stoljeća „potvrđena je jednokatna brvnara u formi čardaka.“⁹ Tek iz druge polovice XVIII. stoljeća postoje povijesni dokumenti koji donose ozbiljnije podatke o izgradnji naselja. Naime, to je doba vladavine Marije Terezije i njezina sina Josipa

⁵ Španiček, Žarko (1995.), *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*, SN „Privlačica“, Vinkovci, str. 25-29

⁶ Živković, Zdravko (2013.), *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, str. 83

⁷ Španiček, 1995: 27

⁸ Španiček 1995: 28

⁹ Španiček 1995: 29

II., kada dolazi do planskoga uređenja naselja na području Vojne krajine (Granice) i Paorije (feudalnoga Provincijala). Vojna krajina već je u prvoj polovici XVIII. stoljeća formirana uz obalu Save, odnosno uz granicu s Turskom, te podijeljena na pukovnije, upravno-vojne jedinice. Primjerice, županijska Posavina pripadala je Sedmoj brodskoj pješačkoj *pukovnji*, te bila sjedište četiriju nižih vojnih jedinica, odnosno *kumpanija* ili *kapetanija* – Jedanaeste u Županji, Šeste u Babinoj Gredi, Osme u Cerni i Dvanaeste u Drenovcima.¹⁰ Na području Paorije, koja je bila podijeljena na županije, izgradnja je provedena po „Terezijanskom urbaru“ iz 1756. godine. Njime je reguliran „oblik, prostorni sastav, te položaj kuće na okućnici.“¹¹ Prije donošenja zakonske regulacije izgradnje, naselja su bila raštrkana i nepravilna, nepogodna za kontrolu državne vlasti. Već do kraja XVIII. stoljeća, proces regulacije naselja uglavnom je dovršen. Zdravko Živković u *Hrvatskom tradicijskom graditeljstvu* navodi dva glavna načina provođenja planiranja. Prvi se provodi na temelju zakonske regulative (navedenoga Urbara), a drugi „izravno“, i naziva ga „izravno planiranje“ tj. projektiranje sela. Sela planirana na temelju zakonske regulative, nadalje, možemo podijeliti na:

- a) linearna (naselja formirana tako da se kuće nižu s objiju strana putnoga pravca, rjeđe s jedne)
- b) križna (naselja formirana na raskrižjima dvaju putnih pravaca)
- c) složena (križne forme s dodatnim ulicama).¹²

Iz druge skupine „izravno“ projektiranih manji je broj sela, uglavnom kolonističkih, većinom pravokutna, ortogonalna oblika s dvama glavnim ulicama. Primjeri za takva sela su Krndija (kod Đakova, nastalo kolonizacijom Nijemaca, danas postoji u znatno smanjenom obliku), Novo Selo (kod Vinkovaca), Novi Beždan (u Baranji), Tovarnik i središte Komletinaca.¹³

Kod svih planski izvedenih sela, postoji ista osnovna planska jedinica – kućište. Ono je smješteno do 25 metara duž prometnice i 100 (pa i više) metara u dubinu. Svaka kuća dobiva i broj, dakle uvodi se katastar i poštanska služba. Raspadanjem seoskih zadruga u XIX. stoljeću (u Paoriji nakon ukidanja feudalizma 1848. godine), kućišta se smanjuju. Tada su široka 7-8 metara uz prometnicu, a dubina ostaje ista. O kućnim zadrugama, Z. Živković piše kao o velikim obiteljima s deset, dvadeset, pa i više članova. Takve institucije vlasti su podržavale,

¹⁰ Zelić, Manda; Juzbašić, Janja (1993.), *Kulturna baština županijske Posavine*, Zavičajni muzej Stjepana Grubera, Županja. Napomena: čak i danas, za te se prostore koriste nazivi *Cvelferija*, *Elferija* i sl.

¹¹ Španiček, 1995: 88

¹² Živković, 2013: 85

¹³ Živković, 2013: 85

čak i forsirale. Naime, zbog ekonomske stabilnosti kućnih zadruga, imale su mogućnost u vojnu službu mobilizirati 2-3 mlađa muškarca, „pri čemu je zadruga imala obavezu izdržavati članove obitelji (ženu i djecu) tih muškaraca.“¹⁴ Isto tako, uvođenjem numeriranja kućišta, vlasti lakše imaju u evidenciji pojedince radi poreza, vojne službe itd.

Većina panonskih, planskih naselja spada u linearnu skupinu, a nazivamo ih i *ušorenim selima*.¹⁵ Takva naselja karakteristična su za slavonsku ravnicu. Parcele, odnosno kućišta, duga su i okomita na prometnicu. Riječ „šor“ mađarskoga je porijekla, i označava dugu, seosku ulicu s kućama u pravilnome nizu.¹⁶ Prije no što se prijeđe na izgled i analizu samih stambenih i gospodarskih građevina, bitno je spomenuti i izgled ulice uz koje se naselja formiraju. Ona je široka ukupno oko 25 metara, a sastoji se od kolnika u sredini, šančeva (graba, kanala) s objiju strana kolnika, zatim travnjaka s drvoredom (uglavnom duda propisanog terezijanskim vlastima radi uzgoja dudova svilca) i nogostupa do pročelja. Na prostoru travnjaka, ispred svake kuće, uobičajene su klupe za sjedenje. Ograde koje odjeljuju prostor dvorišta (*avlije*) od vanjskoga prostora (*drum*), u XIX. stoljeću uglavnom su izgrađene od dasaka i sežu do ispod visine očišta (danas su više), a sadrže pješačka i kolna vrata.¹⁷

Još jedna od specifičnosti narodne izgradnje utjecaj je doseljenih Nijemaca na prostore Slavonije, Baranje i zapadnoga Srijema. Takvo se naseljavanje odvijalo u povijesno uvjetovanim valovima još od XIII. stoljeća, a u XVIII. i XIX. stoljeću bilo je „motivirano gospodarskim razlozima, popunjavanjem opustošenih krajeva nakon oslobođenja od turske okupacije te obranom južne granice od turskog carstva.“¹⁸ Prvi val naseljavanja u drugoj polovici XVIII. stoljeća zahvaćao je Baranju, Bačku i Banat, a provodio ga je car Josip II. Drugi val, krajem XVIII. i tijekom cijeloga XIX. stoljeća zahvaćao je Slavoniju i Srijem, te se odnosio uglavnom na došljake iz ranije (prvim valom) koloniziranih područja. Nijemci na spomenutim

¹⁴ Živković, 2013: 89

¹⁵ Živković, Zdravko (1992.), *Hrvatsko narodno graditeljstvo I: Istočna Hrvatska (Slavonija, Baranja, Srijem)*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske, Zagreb, str. 10

¹⁶ <http://www.hrleksikon.info/>, 8. srpnja 2015.

¹⁷ Živković, 1992: 10

¹⁸ Galiot Kovačić, Jadranka (2008.), *Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, od početka 18. stoljeća do 1941. godine u: Etnološka istraživanja*, br. 12/13, Etnografski muzej, Zagreb, str. 214 (http://www.emz.hr/downloads/pdf/ei/ei_12-13/ei12-13-09Galiot_Kovacic.pdf, 9. srpnja 2015.)

prostorima grade nova naselja, a domaće ih stanovništvo naziva „Švabama.“¹⁹ Brojne su bile razlike u načinu života i kulturi šokačkog i njemačkog stanovništva. Za primjer uzmimo život u zadrugama, svojstven domaćem stanovništvu, a Nijemcima nepoznanica.²⁰ Osim na nazivlje elemenata tradicijskih objekata (npr. *ajnfor*²¹), Nijemci su utjecali i na gospodarstvo, poljoprivredu, te samu gradnju i stanovanje. Kao što je rečeno, za troprostornu organizaciju unutrašnjosti nije pouzdano je li njemačkoga porijekla, ali za neke oblike seljačke kuće, na primjer zabatni tip (*špichauz*), uobičajen je naziv „švapska kuća“, čime se dovodi u vezu s gradnjom na njemačkim prostorima.²²

¹⁹ Galiot Kovačić, 2008: 215

²⁰ Galiot Kovačić, 2008: 229

²¹ Vidi str. 21

²² Galiot Kovačić, 2008: 222

3. Elementi tradicijske kuće i okućnice prostora istočne Slavonije

3.1. Stambeni objekti

Tradicijnska kuća istočne Slavonije²³ može se podijeliti na tri tipološke skupine koje potječu iz XVIII., ali su standardne za čitavo XIX., pa čak i prvu polovicu XX. stoljeća, a to su:

1. Pravokutne kuće s dužom stranom u dubinu dvorišta (*zabatni tip*)
2. Pravokutne kuće s dužom stranom paralelno ulici (*uzdužni tip*)
3. Kuće *u ključ*.

Prije detaljnije tipološke obrade tradicijskih kuća i okućnica, treba reći nekoliko riječi o konstrukciji i izgradnji, koja vrijedi za sve skupine. Do sredine XVIII. stoljeća, osnovna građa stambenih objekata bilo je drvo. Naime, u doba prije cara Josipa II., čitave su se kuće gradile od hrastovine kojom je Slavonija bila bogata. Za vrijeme Josipa II. (1741-1790.), slavonska hrastovina dobiva jako dobru cijenu na europskome tržištu, pa se seljacima, za gradnju kuća, dodjeljuju samo nužna drvena građa. Krajem XIX. stoljeća zabilježene su dvije sačuvane kuće kompletno od drveta, dakle iz doba prije navedene odredbe (u Andrijaševcima i Lipovcu).²⁴ Izvorne primjere osamnaestostoljetnih i devetnaestostoljetnih drvenih kuća danas možemo pronaći samo u nacrtima i na fotografijama pojedinih autora, od kojih su posebno značajni Isidor Kršnjavi, Janko Holjac i Martin Pilar.²⁵ Na slikama 1 i 2 vidimo kuće puno kasnijega nastanka (točnu dataciju kod narodne arhitekture teško je odrediti), čije su stjenke u potpunosti građene od drveta, što može poslužiti kao uvid u tradicijski način gradnje drvetom. Po temeljima od opeke, a i s obzirom na poneke primjere iz istoga mjesta kojima se zna točna godina gradnje, možemo pretpostaviti da su najkasnije iz prvih desetljeća XX. stoljeća.

²³ Uz tipologiju tradicijske kuće, koristit ćemo se i Španičekovom geografskom odrednicom istočne Slavonije, koja priključuje i Baranju i zapadni Srijem, s obzirom da na području pučke arhitekture taj prostor čini graditeljsku cjelinu. Po Španičeku, dakle, istočna Slavonija sadržava bivše općine Vukovar, Vinkovci, Županja, Osijek, Valpovo, Donji Miholjac, veći dio Đakovštine i našičkoga kraja (osim zapadnih dijelova tih općina), te Beli Manastir. (Španiček, 1995: 29)

²⁴ Živković, 2013: 93

²⁵ Vidi poglavlje br. 4

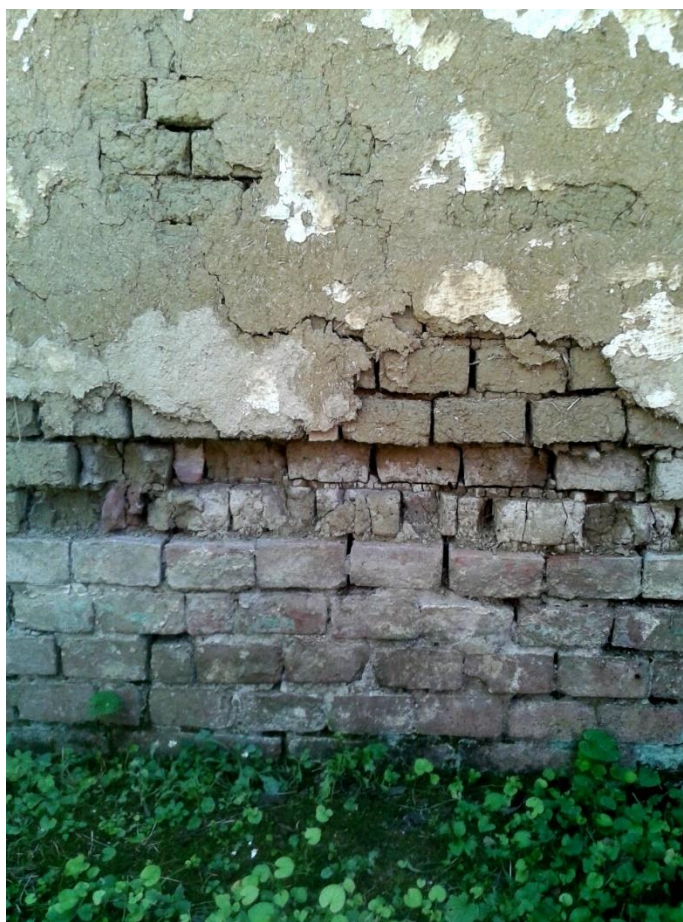

Slika 1: Vrbanja, Kolodvorska 9

Slika 2: zidna stjenka, Vrbanja, Kolodvorska 9

Nakon što su vlasti zabranile upotrebu hrastovine za izgradnju kuća u Slavoniji, uvedena je kanatna izgradnja (bondruk, *Fachwerk*). Konstrukcijski sustav ili kostur u kanatnoj izgradnji sastojao se od drvenih stupova, greda i kosnika. Na donje, temeljne grede uglavljivali su se vertikalni stupovi, obavezni na uglovima, a između uglova, na razmaku od dva do tri metra. Na stupove postavljale su se gornje grede ili *nastanj*. Ugaoni stupovi podupirali su se kosnicima. Ispune su bile različite: od pletera s obiju strana premazanim posebnim pripravkom ilovače, preko nepečene, *prisne* cigle ili *čerpiča*, do opeke (slika 3 i 5).²⁶

Slika 3: kombinacija temelja od opeke i stjenke od čerpiča, Vrbanja, Ulica bana J. Jelačića 109

Termička svojstva zidova od čerpiča bila su prilično dobra, ljeti je u njima bilo hladno, a zimi toplo uz umjereno loženje. Loša strana bila im je osjetljivost na vlagu, zbog čega su građeni na

²⁶ Živković, 2013: 37

podzidu od opeke.²⁷ Opekom se kanat počeo ispunjavati tek krajem XIX. stoljeća. Tada se uvodi i žbuka, kao i razni reljefni ukrasi u njoj – horizontalni vijenci, istaci na uglovima, obrubi oko prozora, godina i inicijali u zabatu (...) – na svakoj kući drugačiji.²⁸ Stropove u tradicijskoj arhitekturi možemo podijeliti na dvije vrste. Prva vrsta stropova izvedena je od dasaka pribijenih iznad stropnih greda, tako da i daske i grede ostaju vidljive iz sobe. Takav oblik stropa na širem prostoru Slavonije zove se *šipilo* (slika 4).²⁹

Slika 4: strop, Vrbanja, Kolodvorska 9

Grede su postavljane na razmaku od jedan metar, a dodavala se i najduža stropna greda (tetiva, tram, podvlaka), koja je pridržavala stropne grede na sredini njihova raspona. Osim konstrukcijske uloge, podvlake su učestalo prekrivene zapisima ili ornamentima. Na njima su se držale stvari od posebne važnosti i rezbarili podaci o graditelju i izgradnji, simboličke rezbarije, monogrami, bilježili preminuli članovi obitelji i slično. Ako je čelo grede izlazilo van pročelja drvenih kuća, često je bilo profilirano i rezbareno. Stropne daske (*prsnice*), u imućnijim su kućama bile fino oblanjane, a u starijim kućama užlijebljene jedna u drugu. Druga vrsta

²⁷ Živković, 2013: 38

²⁸ Živković, 2013: 93

²⁹ Španiček, 1995: 32

stropova radila se od *vitlova*, odnosno debljih, grubo otesanih hrastovih štapova dugih 80-100 cm, omotanih sijenom ili slamom te oblijepljenih blatom. Vitlovi su se, nakon sušenja, slagali između stropnih greda na prikucane letve, zatim i s gornje i dolje strane premazivali blatom pomiješanim s pljevom kako bi se dobila ravna površina stropa, koja se s donje strane uglavnom bijelila vapnom. Obje vrste stropova s gornje su se strane ravnale blatnim premazima, kako bi se na tavanske prostore pohranjivao kukuruz u klipu, rjeđe žito.³⁰ Podovi su u svim kućama bili od nabijene zemlje, a u novije vrijeme daščani ili potaracani opekom. Krovne konstrukcije bile su isključivo dvostrešne, prekrivene biber crijepom koji se, paralelno s opekom, pojavio u XIX. stoljeću (slika 5). Kuće su se ranije pokrivala slamom, trstikom ili šindrom.³¹

Slika 5: gradnja ćerpićem, Vrbanja, Ulica bana J. Jelačića 109

³⁰ Španiček, 1995: 33

³¹ Isto. Više o konstrukciji u: Živković, 2013: 35-63, a o vrstama stropova, podova i krovova u: Španiček, 1995: 32-33.

1. Pravokutne kuće s dužom stranom u dubinu dvorišta (zabatni tip)

Termin *zabatne kuće* Ž. Španiček preuzeo je od njemačkog *Giebelhaus* koji se koristi u starijim izvorima, budući da u domaćoj literaturi ne postoji naziv za istu. Pod terminom se podrazumijeva ne samo da kuća posjeduje zabat, nego da je on isključivo okrenut prema ulici, tj. da zabatna strana čini pročelje kuće (slike 6, 7 i 8). Napominje i kako ovaj tip kuće neki autori u svojim djelima smatraju jedinim tipom na ovome području. Autor „zabatom na ulicu“ orijentiranu kuću, postavljenu na samoj građevnoj liniji, a dužim dijelom točno na susjedovoj međi, smatra rezultatom najlogičnije i najsvrsishodnije organizacije poljodjelskoga dvorišta.³² Nizanje motiva zabata prolaskom kroz naselja čine osnovni ritam „čijom se snagom čovjek suprotstavlja monotoniji panonske ravnice.“ Već spomenuti *šor*, po Z. Živkoviću, zapravo je ruralni fenomen u kojemu je kvantiteta nanizanih zabata prešla u kvalitetu, a ta kvaliteta ogleda se u likovnom, sociološkom/humanom, ekonomskom i ekološkom smislu.³³ Ulaz u kuću nije na zabatnoj strani. Na pročelju se nalaze samo dva simetrično postavljena prozora, te dva manja otvora za prozračivanje u samome zabatu, također simetrična. Takva orijentacija elemenata uvjetovana je kanatnom konstrukcijom. Dva prozora na pročelju zabatna oblika kuće, kao i dva mala otvora na zabatu, zapravo su smještena sa svake strane nosiva stupa koji pridržava stropnu gredu (tetivu).

Slika 6: Vrbanja, Kolodvorska 9

³² Španiček, 1995: 29

³³ Živković, 2013: 94

Slika 7: kuća Verkovićevih, Županja

Slika 8: kuća pod zaštitom, Rajevo Selo, 1926.

Unutrašnji raspored prostorija je linearan, s početnim razvojnim oblikom *dvoprostoran* (soba i kuhinja), kasnije standardno *troprostoran* (soba, kuhinja i ostava ili druga manja soba). Evidentirane su i dvije *jednoprostorne* kuće (u Babinoj Gredi i Torjancima u Baranji).³⁴ Ulaz u kuću nalazi se na srednjoj prostoriji – kuhinji. Prostor kuhinje podijeljen je na dva dijela. Prvi, ulazni dio služi kao predsoblje i vodi u bočne prostorije, a drugi s otvorenim ognjištem služi za pripremu hrane.³⁵ „Ognjište, odnosno vatra, bili su (i ostali) središte okupljanja, središte života, simbol obitelji. U kasnijem razvoju, kada kuća više nije jednoprostorna, prostorija s vatrom (kuhinja) ostaje glavna kućna prostorija. Ognjište se primiče jednom zidu. U većini hrvatskih krajeva za tu prostoriju s vatrom ostaje i dalje naziv „kuća.“³⁶ Iznad ognjišta nalazio se *odžak* otvoren s donje strane a sužen prema vrhu. Dimnjaci u starijoj varijanti (tijekom XVIII. i XIX. stoljeća) građeni su od drveta, što je uzrokovalo česte požare. Car Josip II. je, tim nezgodama potaknut, godine 1788. donio nalog po kojemu se zabranjuje gradnja drvenih dimnjaka te naložio gradnju od opeke. Dimnjaci od prijesne ili pečene cigle, odozdo su također otvoreni, te konstrukcijski oslonjeni na tetivu.³⁷ Takvi otvoreni tipovi ognjišta početkom XIX. stoljeća većinom su zamijenjeni metalnim štednjacima ili šporetima (od „šparati“, drva).³⁸ Time kuhinja postaje prozračnija i otvorenija prostorija za stanovanje. Naime, u prvotnim dimnjacima se sušilo meso, a dim se širio kuhinjom. Upravo da bi se spriječilo njegovo dodatno širenje kućom, dio kuhinje s ognjištem ponekad se pregrađivao zidom od njezina ulazna dijela. Drveni dimnjaci, često s izrezbarenim „kapićima“ na vrhu, svojom su neobičnom pojavom bili posebna atrakcija prolaznicima i putnicima. Tako ih u svojim djelima bilježe neki od autora, primjerice Mathias Piller, Friedrich Wilhelm von Taube i Ljudevit Mitterpacher. Ž. Španiček navodi kako su lijepi primjeri drvenih dimnjaka zabilježeni u Andrijaševcima kod Vinkovaca i Oprisavcima kod Slavonskog Broda u mapi *Hrvatski građevni oblici*.³⁹

Prednja soba, ona uz ulicu, glavna je i najveća prostorija u kompoziciji troprostorne kuće, okupljalište obitelji ili kućne zadruge. Služi za blagovanje, boravak tijekom zime, te kao spavaonica vlasnika i supruge, ali i djece. U njoj se nalazi zidana peć smještena uz pregradni zid, ložena iz kuhinje. Takve peći su zidane od *lonaca*, *kalića* ili *petnjaka*, „čije su udubine

³⁴ Španiček, 1995: 30

³⁵ Španiček, 1995: 30

³⁶ Živković, 2013: 44

³⁷ Španiček, 1995: 31

³⁸ Živković, 2013: 46

³⁹ Španiček, 1995: 31, vidi sliku 24.

povećavale grijanu površinu peći, a time i njezinu djelotvornost.⁴⁰ U Baranji su zidane peći građene bez lonaca, čiste okrugle ili četvrtaste osnove sužene prema vrhu. Oko peći je i *banak* ili klupa za sjedenje. Već tijekom XIX. stoljeća, zidane su peći potisnute od industrijskih, *tučanih*, pa ih kazivači oko Županje čak niti ne spominju. Tučane peći također se lože iz kuhinje.⁴¹ Dva prozora prednje sobe gledaju na ulicu, a često se dodaje i jedan bočni, koji gleda na dvorište. Prozora nema na strani kuće smještenoj na susjedovoj međi, tako da je omogućena maksimalna privatnost, a komunikacija ostvarena samo preko ulice (*druma*). Namještaj u prednjoj sobi bio je praktično i hijerarhijski posložen. Na pročeljnome zidu, između dvaju prozora, smješten je stol za objedovanje okružen klupama za sjedenje i posebnim stolcem s rezbarenim naslonom za združnoga starješinu na čelu. Na bočnim stranama, najbliže starješini, sjedio bi najstariji sin, zatim ostali po redu. Žene su sjedile uz muževe. Čelo stola bilo je naslonjeno na sam pročeljni zid, dok je klupa pored njega uglavnom bili rezervirana za goste ili kumove, ili bi ostajala prazna. Takva „gostinjska“ klupa nazivala se *kanabe* ili *kanapel*, i imala je rezbareni drveni naslon kako bi se naglasilo počasno mjesto. Duž bočnih zidova nalazili su se kreveti, i to po specifičnome rasporedu. S desne strane nalazio se krevet starješine, a s lijeve na istome mjestu – krevet najstarijega muškog člana osim gazde. Ostali kreveti bili su, po starosti osoba koje su u njima spavale, bili poredani iza njih. Od ostaloga namještaja, nakon kreveta, tu je škrinja, *kredenc* (ormar za posude), manji okrugli ili četvrtasti stol - *sinija* (unosio se po potrebi, kao i *stolčići* na 3 ili 4 noge, da bi za njime objedovala djeca), pomoćni ležaj ili *posteljka* (za odmaranje preko dana), tkalački stan (u zimskome periodu), ormar (za odjeću), već spomenuti *banak* za sjedenje ispred peći, itd. Zidovi su bili ukrašeni *svetim slikama*, a točno između dvaju pročeljnih prozora ovješeno je raspelo i zrcalo. Neke kuće, posebno u selima oko Županje i Vinkovaca, imale su i specifična sveca zaštitnika – patrona, čiju bi sliku također ovjesili unutar velike sobe, ponekad čak i izgradili kapelicu s njegovim kipićem u sklopu dvorišne ograde.⁴² Ukratko, i u XIX. stoljeću nastavljena je prastara tradicija da „jedan kut ili dio kuće ima kultno, sakralno značenje.“⁴³

Velika, prednja ili *družinska* soba prva je po hijerarhiji (koja počinje od ulice), i na nju se, po važnosti, nastavljaju *kuća* (kuhinja) i *sobar* (treća soba), te nadograđeni *kiljeri* (*kijeri, kućari*) u koje se ulazilo s dvorišta (slika 11). U prednjoj sobi događalo se sve karakteristično

⁴⁰ Španiček, 1995: 32

⁴¹ Španiček, 1995: 32

⁴² O interijeru: Španiček, 1995: 36

⁴³ Španiček, 1995: 36

za život u obitelji ili zadruzi – blagovanje, poslovi, dogovori i slično. „U njoj su se ukućani rađali, slavili blagdane, primali goste, bolovali i umirali“, ona je „prvi prostorni okvir združnog života.“⁴⁴ S većom ekonomskom snagom zadruge, povećavale su se dimenzije prostorija u kući, ali ne i njihov broj. Ž. Španiček navodi primjere sačuvanih kuća s prednjim sobama velikih dimenzija, a to su kuće zadruge: Veliki Stankovi iz Vrbanje (prednja soba veličine 13 x 8 metara, 3 puta veća nego kuhinja), Filipović – Acini iz Strošinaca (u prednjoj sobi 8-9 kreveta), te neke kuće zabilježene u Soljanima kraj Županje i Zadubravlju kraj Slavinskoga Broda.⁴⁵ U XX. stoljeću, zbog promjena u strukturi obitelji, prednja soba gubi svoju prvotnu funkciju. U njoj se samo spava, ili služi kao reprezentativan prostor za prijem i smještaj gostiju, dok se život i boravak premješta u kuhinju. Život u kuhinji specifičan je i za staračka domaćinstva jer je praktičniji.

U XVIII. i većem dijelu XIX. stoljeća, za prijem gostiju, često svećenika, oficira ili državnih službenika, služila je treća prostorija (*sobar, stražnja soba, sobica, stara kuća*) (slika 9). U XX. stoljeću ona uglavnom služi kao ostava ili *špajz*. U rjeđim slučajevima, stražnja soba biva prenamijenjena u glavnu stambenu prostoriju.⁴⁶

Slika 9: detalj sobice, Gunja, Ulica Vladimira Nazora 114, vlasnica: Ana Doknjaš

⁴⁴ Španiček, 1995: 34

⁴⁵ Španiček, 1995: 34

⁴⁶ Španiček, 1995: 35

Slika 10: detalj sobe, Gunja, Ulica Vladimira Nazora 114, vlasnica: Ana Doknjaš

Slika 11: kućari, Županja, Ulica Vladimira Nazora 3

2. Pravokutne kuće s uzdužnom stranom paralelno ulici (uzdužni tip)

Pozicija ovoga tipa kuće naziva se još i *fronta punta*. U istočnoj Slavoniji takve kuće najmanje su zastupljene (slike 12-14). Z. Živković navodi tvrdnje nekih autora da su uglavnom građene od strane doseljenih obrtnika iz Njemačke, tek povremeno od strane domaćih seljaka. Osim što je svojim položajem bio pogodniji za otvaranje obrta i trgovina, takav je postav kuće sa sobom nosio određeni statusni simbol.⁴⁷ Ž. Španiček napominje kako se takve kuće grade u XX. stoljeću, iako ima sačuvanih i ranijih primjera.⁴⁸ Njihova je pozicija drugačija, ali unutrašnji raspored nesumnjivo je izveden iz spomenutoga *troprostornog* oblika. Prostorije su raspoređene uzdužno, u jednome nizu. Pročelje se, tako, ponekad proteže i preko 20 metara, ali rijetko dužinom cijele parcele, pa nije potreban zaseban kolni ulaz. Rastvoreno je većim brojem prozora (svaka soba ima najmanje jedan). Veći broj prozora intenzivira komunikaciju unutarnjega i vanjskog života, što je od posebne funkcionalne važnosti, budući da se takvim direktnim pristupom s ulice kuću čini podobnom za preuređenje u trgovinu, gostionicu, obrtničku radnju i slično (slika 12). *Uzdužni* tip kuća nikada ne sadrži gospodarske prostorije pod istim krovom, što je čest slučaj kod *zabatnih*. Kod ovakvih se kuća znatno češće pojavljivao i vertikalni razvoj, tj. nastanak jednokatnica. U istočnoj Slavoniji zabilježena su tri takva primjera: u Tiborjancima kraj Valpova, Starim Mikanovcima kraj Vinkovaca i Šiškovcima kraj Županje. „Iako su se razvile pod očitim gradskim, odnosno vojnokrajiškim utjecajem, ipak je riječ o zgradama tradicijskoga seljačkoga graditeljstva, ne samo zato što su u njima živjele velike obiteljske zadruge, već i po nizu konstruktivnih elemenata (stropovi, podovi, otvoren dimnjak itd).“⁴⁹

⁴⁷ Živković, 2013: 99

⁴⁸ Španiček, 1995: 41

⁴⁹ Španiček, 1995: 42

Slika 12: Vrbanja, Ulica kneza Ljudevita Posavskog 97

Slika 13: Vrbanja, Kolodvorska 3

Slika 14: tradicijska kuća, nepoznata lokacija

3. Kuće u ključ

Ova najraznovrsnija skupina nešto je kasnijega nastanka, ali svoje porijeklo, s obzirom na organizaciju i način korištenja prostora, te raspored prozora i vrata, također vuče iz standardne *troprostorne* kuće. Najranija zabilježena datira iz 1895. godine (Bošnjaci kraj Županje).⁵⁰ Specifično za ovaj tip je razvoj zgrada u dva niza: poprečnom uličnom i uzdužnom dvorišnom krilu, pa tlocrtno nalikuju slovu „L.“ Najčešće su nastajale tako da se pravokutnoj osnovi dodala jedna ili dvije prostorije uz uličnu liniju. Takav razvoj najbolje se prati u prekidima krovne građe, što je vidljivo na primjeru iz Aljmaša.⁵¹

⁵⁰ Španiček, 1995: 42

⁵¹ Primjer za vidljiv razvoj kuće *u ključ* na temelju prekida krovne građe: Španiček, 1995: sl. 29

Slika 15: Županja, Gundulićeva ulica

Postoje i posebni oblici kuća *u ključ*, primjerice kuće s takozvanim *ajnforom*, odnosno dvokrilnim kolnim ulazom nužnim kada ulično krilo zauzima čitavu širinu parcele. Smješten je uglavnom na samome kraju, ili u sklopu uličnoga pročelja. Kuće s *ajnforom* nastale su pod gradskim utjecajem, a najbrojniji primjeri sagrađeni su u vinkovačkom i županjskom kraju. Često su bile izrazito dekorirane fasadnim profilacijama u žbuci, za što su postojali obrti, posebice između dva svjetska rata. Organizacija prostorijska bila je takva da su se prednje sobe bile uglavnom spavaće, dok su kuhinja, ostava i druge prostorije bile smještene u dvorišnome krilu. *Ajnfori* su se koristili i za pristup na tavan.⁵²

Dodatne podskupine kuća *u ključ* kuće su *C tlocrta*. Takvi složeni oblici nastajali su zbog težnje da se gospodarski prostori objedine pod istim krovom, te se dodavalo poprečno dvorišno krilo paralelno s uličnim. Na taj način štedjelo se na materijalu, te maksimalno iskorištavao prostor dvorišta, budući da je pristup iz stambenog u gospodarski dio bio skraćen i olakšan. Kuće *C-tlocrta* nazivaju se još i *dvostruki ključ*.⁵³ Budući da su svi složeni oblici kasnije datirani, sačuvani primjeri su uglavnom iz XX. stoljeća. Velika zidanica *C-tlocrta* iz Babine Grede, sagrađena 1910. godine od zemljoradničke obitelji koja je bila i vlasnik ciglane, jedna je od najvećih zgrada tradicijske arhitekture istočne Slavonije.⁵⁴ Posljednja podskupina

⁵² Španiček, 1995: 43

⁵³ Španiček, 1995: 44

⁵⁴ Španiček, 1995: sl. 32

ovoga tipa, kuće su *E-tlocrta*, zabilježene u Bošnjacima kraj Županje.⁵⁵ Njihova jedinstvena pročelja u širini cijele parcele sadržavaju tri *ajnfora* i tri dvorišna krila koja se protežu u dubinu dvorišta. „Iako je riječ o arhitektonski cjelovitoj zgradi, kazivači o njoj govore kao o tri kuće. Kada se ova kuća raščlani, ona i predstavlja spoj triju kuća u ključ s ajnforima u jednu cjelinu.“⁵⁶ Kuća u Bošnjacima nastala je nakon raspada obiteljskih zadruga, ali građena je za tri brata koja su željela ostati na starome temelju kako bi se barem djelomično sačuvalo zadružno zajedništvo. Iz toga zaključujemo da noviji oblici tradicijskoga graditeljstva nastaju spajanjem, kombiniranjem ili dograđivanjem na stare i razvijene forme, što ih čini jednako autentičnima.

Trijemovi:

„Trijem je natkriveni otvoreni prostor jednom stranom naslonjen na zgradu, a njegova krovna konstrukcija najčešće leži na stupovima.“⁵⁷ Drveni trijem (*trim, trem, ganjak*), kao konstruktivni element, igrao je važnu ulogu u izgledu i funkciji kuće u skladu sa svakodnevnim životom seljaka. Ta je uloga prije svega zaštitna, zatim i komunikacijska. U smislu zaštite, trijem pred ulazom postoji kako bi zaklonio ulazna vrata i stjenke zidova kuće, te ih poštedito utjecaja atmosferilija. Komunikacijska uloga povezivanje je prostorija s vanjske strane, kako bi se izbjegla neposredna povezanost prostorija, i spriječile nepogodne higijenske situacije (primjerice prelazak dima ili prljavštine iz kuhinje u sobe boravka i spavaonice). Također, trijem je poveznica između kuće i dvorišta. Kod zabatnoga tipa kuća, trijemovi se pojavljuju u tri osnovna starija oblika, od kojih su sva tri zastupljena tijekom XIX. stoljeća. Najstarija pojava trijema već je na dvoprostornim (zabatnim) panonskim kućama. Taj prvi, početni oblik nalazi se samo ispred sobe s vatrom (kuhinje), uvučen je u osnovu kuće i s njega se ulazi u obje prostorije. Drugi oblik starijih trijemova proteže se ispred dvaju prostorija, i to kuhinje i zadnje prostorije, odnosno čitave druge polovice kuće. Taj oblik naziva se *skraćanim* trijemom. Kod tako oblikovanih kuća, prednja soba i kuhinja bile su neposredno povezane, dok je treća soba bila funkcionalno odvojena i u nju se pristupalo samo izvana. Na taj način odvojene treće sobe

⁵⁵ Španiček, 1995: sl. 33, crtež 16

⁵⁶ Španiček, 1995: 44

⁵⁷ Lončar-Vicković, Sanja; Stober, Dina (2011.), *Tradicijaska kuća Slavonije i Baranje - priručnik za obnovu*, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Građevinski fakultet Osijek i Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Zagreb, str. 83

uglavnom su služile kao pušnice, ambari, pa čak i staje. Treći oblik trijem u obliku je obrnuta slova *L*, a proteže se uzduž čitava dvorišnog krila i zabatnoga pročelja kuće. Za razliku od prva dva oblika, u istočnoj Slavoniji pojavljuje se tek u XIX., a potpuno napušta u XX stoljeću. *L*-trijemovi zabilježeni su oko Vinkovaca (npr. dekorativno izrezbaren drveni trijem iz Andrijaševaca), ali i na prostoru Mađarske i Vojvodine, što govori o njihovoj čestoj upotrebi i široj rasprostranjenosti. Njihova pozitivna strana bila je prohodnost s dvaju strana kuće, a negativna zasjenjivanje prozora i smanjeno osvijetljena unutrašnjost. Podvrsta *L*-trijema, odnosno manji trijem nastao u istome periodu (XIX. st.), smješten je samo na zabatnom pročelju. Budući da je bio vidljiv isključivo s ulice, često je reprezentativno dekorativno izrezbaren. Osim za dnevni boravak, služio je i za sušenje kukuruza za sjeme. Najmlađi dokumentirani oblik trijema je *uzdužni* trijem, odnosno onaj koji se proteže duž dvorišnoga krila (slika 8). Iako je zabilježen tek 1852. (u Markušici kod Osijeka), ima višestoljetnu starost (tipološki slijed ne poklapa se uvijek s vremenskom starošću). Kao i prethodni oblici, trijem se gradio prvo od drveta, a od druge polovice XIX. stoljeća počeo se zidati (slika 1 i 5). Ponekad je nalik na jednostavniju strehu nad dvorišnim pročeljem, sličan oblicima izvedenima na kućama u Baranji. Baranjska tradicijska izgradnja od ćerpiča, naime, ne poznaje trijem, ali posjeduje izbočenu strehu koja ima istu ulogu. Pod ispod dvorišna trijema često je bio potaracan opek, povezivao je sve prostorije koje su se nalazile unutar krila, a u njega se često stupalo direktno s ulice - kroz vrata izvedena uz ugao pročelja. Funkcionalnost takva ulaza u trijem (a s trijema u kuću), bila je od iznimne važnosti, budući da se na taj način, za lošijega vremena, izbjegavalo stapanje u blatno dvorište, te omogućavao ulaz u kuću izravno s popločana nogostupa. Prostraniji dvorišni trijemovi, osim za sušenje ljetine, vješanje rublja i sl., koristili su se i za boravak, objedovanje, ponekad i prijem gostiju. Tako je ovaj element dobio i funkciju dodatne prostorije. Kod nekih slučajeva kuća *u ključ*, tlocrt se razvio upravo preuređenjem prednjega dijela trijema u dodatnu prostoriju. Iako su kuće s trijemovima iznimno rasprostranjene u istočnoslavonskoj tradicijskoj stambenoj izgradnji XIX. stoljeća, postoje i kuće bez njega.⁵⁸

⁵⁸ O trijemovima u Živković, 2013: 55 i Španiček, 1955: 36-39

3.2. Gospodarski objekti

Prostorna organizacija okućnice, odnosno raspored gospodarskih objekata, s obzirom na stambene, ovisi o izgledu i veličini zemljišne parcele. Iako ima primjera okućnica koje su nepravilne i čiji su objekti raspršeni, većina ih se organizirano gradi. Pravila su proizašla iz funkcionalnih uvjeta, ali i iz nekih tradicijskih normi.

Slika 16: dvorište Ane Doknjaš, Gunja, 1979.

Zbog uskih i dugih parcela, linearan raspored uvijek se nameće kao najlogičnije rješenje, iako Ž. Španiček napominje kako su parcele bile dovoljno široke kako bi se gradilo i na druge načine – iz nekoga se razloga uglavnom nije.⁵⁹ Prije raspada zadruga i dodatnoga smanjivanja parcela, dakle, dok su one još bile šire – izgrađeni objekti nizali su se u dva paralelna niza. Prvi se niz gospodarskih zgrada nastavljao na kuću (u slučaju da je riječ o najčešćem, zabatnom tipu kuće), uz samu uzdužnu među, a drugi paralelno s prvim, uz suprotnu uzdužnu među. Poprečno

⁵⁹ „Za oblikovanje dvorišnog prostora svakako je bila važna njegova veličina. Osim toga postoji mišljenje da se zbog uskih, izduženih parcela formirao zabatni tip kuće s linearnim rasporedom prostorija koji je tako uskoj parceli najbolje odgovarao (Deroko, 1968. 41, 49). To je mišljenje pogrešno, jer su slavonska dvorišta bila dovoljno široka da se u njima mogao sagraditi svaki tip i oblik kuće.“ (Španiček, 1995: 85)

(paralelno s cestom), stajao je samo štagalj, koji je dijelio prednje od zadnjega dvorišta, o čemu će biti riječ u jednome od sljedećih odlomaka (slika 16). Nakon diobe zadruga u drugoj polovici XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća, gospodarske se prostorije grade u jednome nizu, također s poprečnim štagljem. Zanimljiv je smještaj zgrada uz rubne dijelove dvorišta, odnosno njihov najširi mogući raspored, što ukazuje na priličnu prostornu nepraktičnost. Moguće je da je takva organizacija potekla iz XVIII. stoljeća, kada se svim dostupnim mjerama pokušavalo spriječiti širenje mogućih požara.⁶⁰ Međutim, odstupanja od svih navedenih pravilnih načina organizacije okućnice nisu rijetka.

Hambari ili *ambari* služili su za pohranu žitarica za prehranu ljudi i stoke. Građeni su kanatnim načinom izgradnje: stariji s ispunom od pletera i omazivani blatom, noviji stjenkama od međusobno užlijebljenih hrastovih dasaka (slike 17 i 18). Temelj su činili podsjek, stupci i vijenac, a stjenke od dasaka nisu pridržavali nikakvi kosnici. Daske su morale biti užlijebljene da zrnje ne bi prolazilo kroz pukotine. Njihova specifičnost bila je odignutost od zemlje, da bi se omogućila prozračnost sa svih strana. Često su imali i trijem. Unutrašnjost hambara bila je podijeljena na svojevrstne pretince, svaki za posebnu vrstu žitarica. Takvi pretinci u Slavoniji se nazivaju *okna*, a u Baranji *fijoke*. Ograde pretinaca uglavnom su bile fiksirane, te se žito sipalo preko ograde, a grabilo pomoću ljestvi ili pomičnih stepeništa. Kod složenijih oblika, ograde je bilo moguće rasklopiti, odnosno, po potrebi, ukloniti ili vratiti u žlijebove.⁶¹

Slika 17: hambar, Štitar

⁶⁰ Španiček, 1995: 86

⁶¹ Španiček, 1995: 74-77

Slika 18: Štitar, Školska ulica, vlasnik: Franjo Vukić

Na primjeru pročelja hambara iz Bizovca iz 1877. godine, vidljiva je još jedna specifičnost ovih građevina. Naime, prisutna je izuzetna dekoracija, naglašena više nego i na kojem drugome objektu.⁶² Ž. Španiček navodi tri načina dekoriranja hambara, primjenjivanih odvojeno ili u kombinaciji.⁶³ Na hambaru iz Bizovca korištena je tehnika *dekorativnih proboja i ukrasnog pritesavanja*. Budući da je građevina zabatnoga oblika, posebna pozornost obraća se na pročelje. Na njemu, prikucane daščice sadržavaju ukrasne šupljine, a na su rubovima rezane i slagane tako da se njihovim nizanjem dobivaju dekorativni proboji. I grede i krajevi rogova dekorativno se tešu (na ovom primjeru ne, ali i na mnogim drugima, tešu se i stupovi trijema). Čak i na vrata dodane su fino obrađene, geometrijski raspoređene daščice. Figurativna ornamentika bila je rijetka. Ako se i pojavljivala, bila je dio drugoga načina ukrašavanja, a to

⁶² Opažajima Aleksandra Freudenreicha u vezi dekoracije bave se oba autora čijim se djelima u ovome dijelu rada najviše koristimo. Zdravko Živković spominje ga u poglavlju o ukrašavanju (str. 68-69), a Žarko Španiček u poglavlju o gospodarskim objektima, točnije, hambarima (str. 75). A. Freudenreich je, naime, u svome djelu *Kako narod gradi na području Hrvatske* iz 1972. godine, pisao kako je ukrašavanje u tradicijskome graditeljstvu neprirodno i nelogično, te da estetski oblici proizlaze isključivo iz funkcionalnih elemenata. Na primjeru hambara, ta tvrdnja ne stoji, na što se osvrću oba autora.

⁶³ Španiček, 1995: 75-76

je *bojanje*. Motivi su bili jednostavni, primjerice cvijet, konj, crkva itd. Treći način dekoracije je *urezivanje*, kako su se uglavnom ornamentirali stupovi hambara. Primjer za kombinaciju svih triju tehnika ukrašavanja, hambar je iz Trpinje kraj Vukovara iz 1878. godine.⁶⁴ Na toj građevini specifičnost su i ukrižene grede na stjenkama, koje osim estetskog efekta, imaju i konstruktivnu funkciju.

Čardaci su građevine specifične po tome što su jedni od rijetkih objekata tradicijske arhitekture podignutih na kat (slika 16 i 19). Služili su kao spremnik za kukuruz u klipu, a svoj naziv porijeklom vuku iz stražarskih kućica građenih na stupovima, na nekadašnjoj turskoj granici. Stariji, siromašniji čardaci gradili su se ispunom od pletera, a noviji ispunom od dasaka. Pleteni čardaci nisu se omazivali blatom, radi bolje provjetrenosti.⁶⁵ Pleter, odnosno pleteno pruće, imalo je širu primjenu u seoskim gospodarstvima. Osim za izgradnju kompletnih gospodarskih i stambenih građevina, dijelova građevina i ograda, pleter se koristio i za izradu mnogobrojnih predmeta koji su se koristili u kućnome inventaru, ali i u pojedinim djelatnostima.⁶⁶

Slika 19: čardak, Drenovci, Ulica Marka Oreškovića, vlasnik: Marko Masurović

⁶⁴ Španiček 1995: 76

⁶⁵ Španiček, 1995: 77

⁶⁶ Španiček, 1995: 77

Postoje dva osnovna tipa pletenih čardaka – čardaci kružne i čardaci pravokutne osnove. Oni kružne osnove valjkasta su oblika sa stožastim krovom. Jedina dva zabilježena čardaka toga tipa su u Mrzoviću kraj Đakova i Pepelanama kraj Virovitice.⁶⁷ Čardaci pravokutne osnove oblika su položenoga kvadra, u gornjem dijelu ovalna ili izbočena, tako da je gornji dio objekta veći od njegove osnove. Takvi oblici puno se češće primjenjuju i prostorno su rašireniji. U Baranji su također češći čardaci ravnih ploha i pravih uglova. Posebnost čardaka u okolici Virovitice jest punjenje kukuruzom preko krovišta, a vađenje kroz mala vrata u podnožju. Osim toga, u okolici Virovitice zabilježena je i dekorativnost u pletenju prućem. Drveni čardaci gradili su se okomitim pribijanjem razmaknutih letava na unutrašnjost drvena kostura. Drveni su čardaci također rijetko bivali ukrašeni, iako su zabilježeni neki primjeri s dekorativnim probojima na ogradici trijema i izrezbarenim stupovima (u selima u okolici Vukovara).⁶⁸

Krušne ili *vanjske* peći postepeno su se pojavljivale kako bi se iz kuće, pogotovo u ljetno doba, uklonilo nepotrebno dugotrajno zagrijavanje. Kruh se za velike obiteljske zadruge pekao svakih 8 do 10 dana. Proces je zahtijevao loženje vatre, kako bi se peć zagrijala, zatim vađenje žari i čišćenje unutrašnjosti peći. Kruh se, nakon toga, pekao na toplini akumuliranoj u stjenkama objekta. Dvorišne peći rijetko su bile samostojeći objekti, češće su uključene u unutrašnjost neke poluzatvorene šupe, ili priključene tj. prigradene na neku zgradu. Starije su građene od pletera, a novije od cigle, prijesne ili pečene (slika 20).

Slika 20: vanjska krušna peć, napušteni salaš, Gradište

⁶⁷ Španiček, 1995: 77

⁶⁸ Španiček, 1995: 78

Nadsvođeni dio peći u kojemu se peče kruh bio je odignut 50 do 60 cm od zemlje. Svod peći bio je natkriven dvostrešnim krovicom. Dva su osnovna tipološka oblika dvorišnih peći, a razlikuju se svojom veličinom. Prvi, veći oblik, takav je zbog krova prilično podignuta od zasvođenoga dijela peći. Nosila su ga četiri zidana ili drvena stupa, a u svojevrsni „tavan“, načinjen od praznoga prostora između krova i svoda, spremale su se potrepštine. Kod drugoga, dimenzijama manjeg oblika, krov potpuno naliže na trbuh peći, te ona često ima dimnjak. Prvi tip dvorišnih peći češći je u istočnoj i središnjoj Slavoniji, dok je drugi rasprostranjeniji u zapadnoj Slavoniji.⁶⁹

Štagljevi (sjenici) su služili kao spremnici za sijeno (hrana za stoku) i snopove žita koji su čekali vršidbu. Riječ *štagalj* njemačkog je porijekla, kao i same zgrade. Devetnaestostoljetni primjeri bili su građeni od drveta i prilično su tipološki jedinstveni u svim dijelovima Slavonije. U osnovi su bili zgrade pravokutna tlocrta, građeni hrastovim daskama pribijenim na kanatnu konstrukciju, pokriveni slamom ili trskom, kasnije i crijepom. Između dasaka ponekad su se ostavljali mali razmaci kako bi unutrašnjost bila prozračnija. Štagljevi se od ostalih gospodarskih prostorija razlikuju po velikom ulazu za kola koja transportiraju sijeno ili žito. Tavan se izbjegavao, kako bi se mogli napuniti do krova. Štagljevi također često nisu samostalni objekti, nego prigradeni nekim drugim dvorišnim zdanjima. Noviji, zidani štagljevi, pojavili su se krajem XIX. stoljeća, a ono što ih je razlikovalo od ranijih drvenih je gradnja na kat. Tako se štedio prostor, budući da se sijeno onda pohranjivalo na prozračan tavan, dok su u prizemnim prostorijama bile štale i druge potrebite prostorije (slika 21).⁷⁰

Slika 21: Vrbanja, Ulica bana J. Jelačića 111

⁶⁹ Španiček, 1995: 78-79

⁷⁰ Španiček 1995: 80

Zidani štagljevi u imućnijim su obiteljima bili velikih dimenzija, pa su tako nerijetko nadmašivali veličinu kuće i zapimali prvenstvo u veličini svih gospodarskih objekata. Svojim poprečnim položajem odjeljivali su prednje dvorište (*avlija*) od zadnjega (*bašča*), gdje su se nalazili svinjci, gnojišta i slični prostori koje je bilo logično, iz higijenskih razloga, odijeliti. Budući da su dvorišta trebala komunikaciju, redovito je prisutan prolaz kroz objekt štaglja, odnosno već spomenuti *ajnfor*, i to dovoljno velik za prolaz kola. Na strani prednjega dvorišta, *ajnfor* najčešće nije imao ogradu (kapiju), dok je na strani zadnjega dvorišta ona bila redovita.⁷¹ Zidani su štagljevi, osim po dimenzijama, bili reprezentativni i po dekoraciji na glavnom pročelju. Ona se izvodila ukrasno profiliranom opekom, čijim se slaganjem u nizove oblikovalo frizove i druge ukrasne, geometrijske istake. Najbolji primjeri zidanih štagljeva sa i bez dekoracije nalaze se u županjskome kraju, ali i selima oko Slavanskoga Broda.⁷² Dvadesetostoljetni štagljevi, i to iz vremena nakon svjetskih ratova, često su žbukani i bojani. Španiček navodi kako se štagljevi nastavljaju graditi u staroj maniri čak i desetljećima nakon što je pučka arhitektura Slavonije u nestajanju. Spominje primjere iz osamdesetih godina XX. stoljeća koji su „zadržali iste prostorne i likovne odrednice, ali su vidljivo pojednostavljeni, s pročeljima od fasadne opeke.“ Naglašava i sklonost seljaka kićenosti i šarenilu. Ta sklonost ponekad „bude potisnuta novim materijalima i tehnologijama, drugačijim životnim uvjetima, da bi opet izbila na drugom mjestu, u drugo vrijeme i u promijenjenom obliku.“⁷³

Ostale zgrade seljačke okućnice (npr. šupe, štale, pušnice, kokošinjci, svinjci, itd.) ponekad je teško tipologizirati, neke ponekad nisu ni prisutne, ponekad ih se posebno pažljivo estetski oblikuje, a ponekad tek improvizira. Svima su, međutim, zajedničke već navedene tehnike gradnje. S obzirom na prostornu razvijenost, „i kod gospodarskih zgrada je vidljivo da naprednija i bogatija istočna Slavonija prednjači u pogledu prostorne razvijenosti, kvalitete gradnje, bogatstva ukrasa i raznovrsnosti oblika.“⁷⁴

Seljak je, osim svoje parcele, posjedovao i određenu količinu zemlje udaljeniju od okućnice, i služila mu je za obrađivanje ili ispašu stoke. Na njoj su građeni jednostavniji stambeni i gospodarski objekti, kako bi se omogućilo dulje zadržavanje i obavljanje poslova.

⁷¹ Španiček, 1995: 80

⁷² Španiček, 1995: 80

⁷³ Španiček, 1995: 81

⁷⁴ Španiček, 1995: 85

Takvi kompleksi zvali su se *stanovi* (Granica) ili *salaši* (Paorija) i smješteni su izvan sela (slika 22). Tehnikama i oblicima izgradnje nisu donosili ništa pretjerano novo i bili su nalik na arhitekturu samoga sela, ali često slabije izvedbe.⁷⁵ Neki arhaični oblici kod izgradnje stanova zadržavali su se duže. Stanovi su imali primarno privrednu funkciju, a najviše sačuvanih zabilježeno je na prostoru Županje, Vinkovaca i Valpova.⁷⁶ Posjedovale su ih uglavnom imućnije obiteljske zadruge. Salaši su i zaostaci gradnje na stari način, prije procesa *ušoravanja*, kada su naselja bila raspršena i ne toliko pod kontrolom državne vlasti. Objekt stambene namjene na prostoru *stana* nazivao se *koleba* (slika 23), budući da su najraniji oblici bili nalik na kolibe, građeni od pletera i pokriveni pokrovom biljna porijekla. Svojom prostornom organizacijom, takve kuće najčešće su bile pojednostavljeni oblici standardnih seoskih kuća. U svome djelu *Šokački stanovi* iz 1990. godine, Ante Knežević je na temelju brojnih prikupljenih podataka i iskaza živućih slavonskih „stanara“ formirao kronologiju razvoja šokačkih stanova, od njihove pojave sredinom XVIII. stoljeća, do nestanka nakon Drugoga svjetskog rata.⁷⁷ Uz egzaktne tipološke podjele stanova (po vremenu nastajanja, razvijenosti, namjeni, smještaju, uporabi i obitavanju), autor je na primjerima s terena precizno dokumentirao njihovu prostornu raspodjelu, te nezaobilazan aspekt načina ili „stila stanovanja“ slavonskih seljaka (od prehrane i higijene do društvenoga života). Uz niz tlocrta i fotografija stanova, većinom iz druge polovice XX. stoljeća, u knjizi je moguće pronaći evidencije stanova i njihovih vlasnika (uglavnom zadruga) u pojedinim slavonskim mjestima.

Salašima završava deskriptivan presjek osnovnih tipoloških oblika tradicijske seoske okućnice istočne Slavonije, te prelazimo na novo poglavlje, koje se tiče prodora brojnih od navedenih elemenata u područje devetnaestostoljetne stilske arhitekture, posredovanoga pisanim i slikovnim materijalom nastalim na stručnim putovanjima Isidora Kršnjavog, Martina Pilara i Janka Holjca.

⁷⁵ Španiček, 1995: 87

⁷⁶ Španiček, 1995: 88

⁷⁷ Knežević, Ante (1990.), *Šokački stanovi*, Hrvatska demokratska zajednica Županja

Slika 22: salaš, Gradište

Slika 23: koleba na stanu, Gradište

4. Tradicijska arhitektura i „narodni stil“

Osim po historicističkoj izgradnji, odnosno stilske *pluralizmu* kao zasebnom stilu toga razdoblja⁷⁸, te stilske restauraciji, XIX. stoljeće slovi i kao doba u kojemu se pojavljuje interes za narodnu gradnju, te začetci ideja o „narodnom stilu.“ Romantičarsko - prosvjetiteljske ideje započete su već u prvoj polovici stoljeća, s Hrvatskim narodnim preporodom. Tada se, poticajem Ljudevita Gaja i Stanka Vraza, te suradnjom s ljudima iz seoskih sredina, odvijaju prve akcije prikupljanja etnografske građe. Godine 1835. pokrenute su *Novine hrvatske*, a 1842. *Gospodarski list* i *Kolo* u kojima su se objavljivali etnografski zapisi i sadržaji. Etnografski rad, od svoga osnutka 1839. godine, potiče i Matica Ilirska (od 1874. godine Matica Hrvatska).⁷⁹ U drugoj polovici XIX. stoljeća slične ideje nastavljaju utjecati na umjetnike, arhitekta i stručnjake povezane s navedenim područjima. Neizbježno je, kao uvijek kada je riječ o tome razdoblju, spomenuti Izidora Kršnjavog, hrvatskoga slikara, povjesničara umjetnosti i političara, koji je poticao patriotizam u kulturnoj politici, te smatrao da se hrvatski nacionalni identitet najviše uspostavlja i potvrđuje poticanjem razvoja gospodarske, prosvjetne i kulturne infrastrukture. Branimir Maleković, u svome uvodnom poglavlju djela o hrvatskom historicizmu⁸⁰, iznosi dvije ključne ideje Johna Ruskina, koje je vrlo lako povezati sa stavovima Kršnjavoga i koje su vjerojatno utjecale na tadašnja zbivanja. Prva ideja povratak je ručnome radu, pučkome obrtu i tradiciji, a druga ideja činjenica je da svako vrijeme zahtjeva *neki*, ali ne nužno *novi stil*. Taj stil koji vrijeme zahtijeva, a koji će pomoći izgraditi „narodni identitet“, moguće je razviti na „domovinskome tlu“, odnosno na baštini pučke i ruralne arhitekture. Izidor Kršnjavi smatra da je posebna dostignuća moguće razviti i u kombinaciji s gotikom, koja svojom raznolikošću dopušta regionalan razvoj na hrvatskome tlu⁸¹, no poslije pozitivistički

⁷⁸ Pluralizam stilova u svojoj biti preuzima samo morfološka, površinska obilježja bivših stilova, dok strukturalna ostaju zanemarena, budući da su većinom uvjetovana svjetonazorima. (Ivančević, Radovan (1978.), Kriterij stila i kvalitete u interpretaciji neostilova. Tri primjera iz Bolléova opusa, u: *Život umjetnosti* br. 26-27., Zagreb, str. 9-10)

⁷⁹ Lončar, Sanja (2014.), *Emologija i arhitektura u Hrvatskoj od 1870-ih do 1970-ih – Istraživanja, suradnje i međutjecaji*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, str. 28-29

⁸⁰ Maleković, Vladimir (2000.), Historicizam u Hrvatskoj. Ideološki, narodno - gospodarstveni i kulturološki aspekti pojave neostilova u Hrvatskoj, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

⁸¹ Damjanović, Dragan (2009.), Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa u: *Prostor* br. 17, Zagreb, str. 249

zastupa nazore o antičkoj kulturi i civilizacijskoj tradiciji u narodnoj arhitekturi i obrtu.⁸² Tu se vide tragovi sentimenta i romantičkog odnosa prema baštini, ali s namjerom praktične primjene u povijesno-umjetničkome slijedu; ili toga da se ideja Ilirizma, kako kaže Maleković, „nastoji zamijeniti gospodarskim i prosvjetnim akcijama.“⁸³

Konkretno korištenje baštine u hrvatskoj umjetnosti realiziralo su se u trećoj fazi hrvatskog historicizma, odnosno kasnome historicizmu. Prva Ruskinova ideja o obnovi pučkoga obrta, kod nas se najbolje očitovala u djelovanju Obrtne škole, čija je nastava obuhvaćala teorijsku i praktičnu, a odjeli sezali od stolarskog i tokarskoga do keramičkog. Škola je službeno otvorena 9. listopada 1882. godine, a njezinom osnivanju prethodilo je nekoliko razloga. Osim općih europskih strujanja nakon izložbe u Londonu 1851. godine, koja su „u šoku od strojovne budućnosti“ težila za obnovom „tradicionalnog ručnog djela i njegovog etičkog konteksta“⁸⁴, na području Hrvatske prisutna su gorljiva zalaganja za napredak obrtno umjetničke djelatnosti, većinom od strane Isidora Kršnjavoga, ali i Kraljevske zemaljske vlade. Neki od značajnih događaja koji su također potaknuli osnivanje Obrtne škole su i formiranje Društva umjetnosti (1878.) i Muzeja za umjetnost i obrt (1879.), kao i potres koji se dogodio u Zagrebu 1880., te na brojnim objektima (primjerice katedrali) stvorio štetu kojoj je bila potrebna stručna obnova.⁸⁵ Za rad škole bili su zaduženi Izidor Kršnjavi, Hermann Bollé i prebendar župne Crkve sv. Marka Eduard Suhin. Obuka se, do 1883. održavala na prostoru cistercitskog samostana na Dolcu, zatim u adaptiranoj zgradi u Ilici 45, a od 1891. u novoj zgradi na Sveučilišnome trgu na čijoj su realizaciji sudjelovale generacije učenika.⁸⁶ Bollé je obavljao dužnost ravnatelja od 1890. do 1914. godine. Nastava je bila podijeljena na tri osnovne grane: arhitekturu, plastiku i dekorativno slikarstvo, a sadržavala je i brojne radionice, čijim je proizvodima sudjelovala u umjetničkom životu razdoblja, ali i na internacionalnim izložbama: na Gospodarsko-industrijskoj izložbi u Trstu 1882., Općoj zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885., Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. i izložbi u Parizu 1900. godine. Narodni stil u primijenjenoj umjetnosti Obrtne škole vidljiv je, primjerice, u hrastovom namještaju rađenom

⁸² Maruševski, Olga (1986.), Nacionalni stil u arhitekturi i umjetničkom obrtu, u: *Iso kršnjavi kao graditelj: Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Društvo povjesničara umjetnosti sr. Hrvatske, Zagreb, str. 93

⁸³ Maleković, 2000: 35

⁸⁴ Čorak, Željka (1994.), *Zagreb, pisani prostor*, Nakladni zavod Matice hrvatske: Mladost, str. 135

⁸⁵ Rapo, Vesna (2002.), *Hermann Bollé i Obrtna škola u Zagrebu*, Hrvatski školski muzej, str. 28

⁸⁶ Čorak, 1994: 144

kombinacijom staronjemačkog stila i hrvatskog „uljepšavanog“ ornamenta.⁸⁷ Također, sačuvani crteži pohadatelja *Tečaja za obrazovanje graditelja i pomoćnog osoblja* (koji 1897. godine prelazi u *Grđevnu stručnu školu*⁸⁸), odnosno kolegija *Nauka o oblicima* na istome, pod mentorstvom Hektora Eckhela, svjedoče o proučavanju kako stilskih tako i narodnih graditeljskih oblika.⁸⁹ U školi su, riječima Željke Čorak, generacije desetljećima učile voditi brigu o svome naslijeđu, cijeniti dostojanstvo svojih profesija, spomeničkog inventara, te kroz iskustvo spoznati „spomeničku vrijednost rada.“⁹⁰

Kada je riječ o „narodnom stilu“ u arhitekturi, potrebno je spomenuti autora čije su ideje utjecale na takvu gradnju. Camillo Sitte (Beč, 1843.-1903.), bečki urbanist i arhitekt, u djelu *Planiranje gradova u skladu s umjetničkim načelima* iz 1889. godine, promovira „otvoreni grad“, koji se podudara s Weidmannovom teorijom o gradnji objekata u vrtim oazama. Takva kretanja rezultirala su *cottage stilom* ili *cottage movementom*. Tradicijski elementi u hrvatskoj historicističkoj arhitekturi, isto tako, podrazumijevaju korištenje raznih tipova *seljačke kuće*. Dragan Damjanović u tekstu o hrvatskim učenicima Friedricha von Schmidta piše: „Kako nijedan *visoki* stil u Hrvatskoj nije uspio postići status nacionalnog stila kakav je imala neorenesansa u Češkoj ili neogotika, odnosno poslije, sjevernjačka neorenesansa u Njemačkoj, te neomaurska arhitektura kod Židova, krenulo se u potragu za posebnim hrvatskim stilom, koji se tražio u tradicijskom graditeljstvu hrvatskog, točnije rečeno slavonskog i srijemskog, sela.“⁹¹ U poglavlju o narodnom stilu u knjizi o opusu arhitekta Hermanu Bolléa, D. Damjanović naglašava i kako se selo u to vrijeme smatralo najmanje zahvaćenim prodorima stranih kulturnih utjecaja i modernizacije. Iako se prvi utjecaji tradicijskoga stambenog graditeljstva pojavljuju već 1873. godine na Svjetskoj izložbi u Beču, gdje paviljon ima formu takozvane *hrvatske seljačke kuće*, ideje o stilu temeljenome na arhitekturi sela jasno se artikuliraju tek

⁸⁷ Maleković, 2000: 58

⁸⁸ Lončar, 2014: 31

⁸⁹ Lončar, 2014: 71

⁹⁰ Čorak, 1994: 158-159

⁹¹ Damjanović, Dragan (2011.), *Bečka akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Gliptoteka HAZU, Zagreb

(<http://info.hazu.hr/upload/file/gliptoteka/Hrvatski%20ucenici%20Friedricha%20von%20Schmidta.pdf>, 2. lipnja 2015.)

početkom 1880-ih, nakon što se Kršnjavi i Bollé trajno nastanjuju u Zagrebu.⁹² Stvaranje narodnog stila neposredno je vezano i za aspekt zaštite narodne baštine, iako se o zaštiti tradicijske arhitekture u XIX. stoljeću još ne može govoriti u stručnijim okvirima koji su prisutni danas. Ona se, naime, tada uglavnom svodila na dokumentiranje u svrhu proučavanja postojeće građe, načina gradnje i evidentiranja procesa koji se s njome događaju, te je usko vezana uz područje istraživanja etnologije i kulturne antropologije. Najvažniji devetnaestostoljetni autori koji su se bavili temom tradicijskoga graditeljstva već su spomenuti Isidor Kršnjavi, te arhitekti, bečki učenici Janko Holjac i Martin Pilar. Pri tome tipu istraživanja Isidor Kršnjavi se vodi upravo idejama o formiranju onoga što je ranije nazvano „narodnim stilom.“ U tekstu *Narodna arhitektura u djelima Ise Kršnjavog – istraživanje i korištenje etnografske građe u svrhu stvaranja „narodnog stila“*, etnologinja Sanja Lončar fokusirala se na segment rada navedenoga autora, koji se odnosio na prikupljanje, sistematiziranje i objavljivanje podataka o narodnoj arhitekturi. Napominje dva njegova nerazdvojna aspekta u pristupu: istraživački i primjenjivi; te kako su njegova istraživanja, među prvim istraživanja toga tipa, ujedno izvršila i značajan utjecaj na status narodne arhitekture i određena pitanja (primjerice pitanja nacionalnoga identiteta) u hrvatskoj etnologiji. S. Lončar navodi kako je Kršnjavi većinu važnijih podataka koji se tiču teme narodnog stila publicirao u putopisu *Listovi iz Slavonije* (1882.), te člancima *Gradevni narodni styl* (1888.) i *Vila na Josipovcu* (1888.). Iako je prvotni cilj njegova putovanja po istoku Hrvatske bio prikupljanje tekstilnih predmeta za izložbu Društva umjetnosti (1881/1882.), terenska istraživanja doprinijela su nekim bitnim zapažanjima i zaključcima, primjerice - kako bi se nestajući narodni oblici „mogli iskoristiti za svojevrsan nastavak narodnog stila u novoj arhitekturi. Takav bi se stil oslanjao ne na imitacije već na prerade, dorade, varijacije oblika „naše narodne arhitekture.“⁹³ U svojim putovanjima i djelovanjima na terenu, Kršnjavi je obišao područje istočne Slavonije od Osijeka (Čepin) preko Đakovštine (Vuka i Budrovci) i vinkovačkih sela (Ivankovo, Retkovci, Perkovci, Cerna, Gradište, Privlaka, Otok, Komletinci), kao i veći dio Srijema do Zemuna.⁹⁴ Predmet posebne pažnje njegova istraživanja bile su drvene kuće, a baštinu je dijelio na onu koja nestaje (na što

⁹² Damjanović, Dragan (2013.), *Arhitekt Herman Bollé*, Leykam International i Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, str. 596

⁹³ Lončar, Sanja (2012.), *Narodna arhitektura u djelima Ise Kršnjavog – istraživanje i korištenje etnografske građe u svrhu stvaranja „narodnog stila“* u: *Zbornik sa znanstvenog skupa „Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj“*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb (u tisku)

⁹⁴ Petrović, Tihana (1992.), *Iso Kršnjavi kao etnograf* u: *Etnološka tribina*, br. 15, str. 151 (<http://hrcak.srce.hr/file/119985>, 2. lipnja 2015.)

izričito upozorava), te na onu koja može poslužiti kao normativni primjer estetici „narodnog stila.“ Posebno se interesirao za ornamentalnu, rezbarenu dekoraciju, a na primjeru ideje o kompletnoj dislokaciji drvene kuće iz Erdevika u muzejski prostor, autorica ga navodi kao jednoga od prvih istraživača „koji su na taj način vidjeli potrebu spašavanja nepokretne etnološke baštine.“ Nedostatci njegovih zapisa, piše Lončar, nedovoljna su obrada načina stanovanja, odnosno etnološki aspekt koji je nedjeljiv dio istraživanja, te upravo onaj koji narodnu arhitekturu stavlja u odgovarajući širi kontekst. Kada Kršnjavi govori o ideji formiranja nacionalnog stila, uglavnom je riječ o „preradi regionalnih odnosno lokalnih karakteristika“ na način kojim one postaju „univerzalne za sva hrvatska područja.“⁹⁵ Istraživanja i radovi Ise Kršnjavog neosporno su utjecali na status narodne arhitekture, te kontinuirano bavljenje njome od XIX. stoljeća do danas, kao i na pojedine kasnije autore i njihova djela koja tematiziraju slična proučavanja. U zaključku, S. Lončar naglašava: „Zahvaljujući njegovom etnografskom radu, i radu njegovih suvremenika, na seljačke je građevine privučena pažnja stručnjaka. To je dovelo do toga da se one smatraju dijelom seljačke kulture vrijednim istraživanja, a samim time da ih se vidi kao baštinu.“⁹⁶

Dočim su ilustracije Ise Kršnjavog s puta po istočnoj Slavoniji i Srijemu publicirane tek 1888. godine, arhitektonski snimci Martina Pilara i Janka Holjca s njihovih akademski financiranih, stručnih putovanja po Hrvatskoj objavljeni su već 1885. u bečkom časopisu *Wiener Bauhütte*⁹⁷, ali i u *Vijestima inženira i arhitekata* u članku Nikole Kolara pod nazivom *O sakupljanju građevnih oblika u hrvatskom narodu*.⁹⁸ Članak je sadržavao sedam listova s prostornim crtežima, tlocrtima i detaljima. Godine 1891., u Zagrebu je održana i velika gospodarska izložba na kojoj je posebnu pažnju privukla *Posavačka seljačka kuća*.⁹⁹ Održavanje navedene izložbe bilo je primaran razlog zbog kojega su se arhitekti Pilar i Holjac uputili na stručno putovanje po istoku Hrvatske. Uvid u kompletiranu mapu prikupljenih snimaka moguće je dobiti u izdanju *Hrvatskih građevnih oblika* izdanih 1905-1908. godine od strane *Hrvatskog društva inženira i arhitekta* u Zagrebu. U predgovoru reizdanju iz 1994. godine, Zdravko Živković piše kako su za prvo izdavanje *Građevnih oblika* postojala dva osnovna motiva. Prvi je bio buđenje nacionalne svijesti XIX. stoljeća, „i s time vezana spoznaja

⁹⁵ Lončar, 2012.

⁹⁶ Lončar, 2012.

⁹⁷ Damjanović, 2013: 598-599

⁹⁸ Pleština, 1996: 220

⁹⁹ Pleština, 1996: 220

da i narodno pučko graditeljstvo“ čini dio „cjeline kulturne slike jednoga naroda.“ Drugi, ili „vječni motiv“, kako ga naziva Živković, jest „već tada polagano nestajanje dostignute kvalitete narodnoga graditeljstva.“¹⁰⁰ U mapi su prikupljeni tlocrti, crteži i fotografije seoskih kuća i njihovih detalja, uglavnom s područja Slavonije i Srijema. Mnoge od tih kuća već tada nisu postojale kao „tip-vrsta“, na primjer slavonske drvene kuće, na koje su autori obratili posebnu pažnju, i koje se smatraju vrhuncem dekorativne umjetnosti narodne gradnje.¹⁰¹ Gotovo čitavo XX. stoljeće Z. Živković naziva „sivim razdobljem“, u kojemu je, posebice nakon Drugoga svjetskog rata, nepravednom državnim politikom prema selu i poljoprivredi stvorena „kolektivna svijest da je sve što je tradicijsko nazadno i zaostalo.“ Takav stav je rezultirao raslojavanjem sela, traženjem uzora u prigradskim naseljima i propadanjem narodnog graditeljstva.¹⁰²

Tako posredovani, motivi iz narodnog stila pronalaze put i do opusa arhitekta Hermana Bolléa. Vrhuncem „narodnog individualiteta“ u arhitekturi može se smatrati njegov hrvatski paviljon na Industrijskoj i obrtnoj izložbi 1882. godine u Trstu.¹⁰³ Paviljon je bio izgrađen u maniri slavonske (odnosno srijemske) etnografske tradicije, a folklorna ornamentika i izvorni materijal odražavali su nacionalno orijentirani duh vremena. D. Damjanović originalnost toga djela pronalazi u kombinaciji stranih utjecaja, tj. „poučaka Ungewitterove škole dobivenih u Wiethaseovu ateljeu“ te „tipa tzv. *švicarske kuće*, s elementima hrvatske narodne drvene arhitekture“. Spominje i činjenicu da je Bollé u tome djelu prvi puta rabio narodni stil, te da mu je ono osiguralo priznanja i buduće poslove toga tipa.¹⁰⁴ Uzor dvokatnome hrastovom paviljonu, s podziđem od opeke, navodno je bila konkretna kuća iz Iloka, za koju se ne zna točno kako je izgledala, pa se i pripadnost „srijemskom stilu“ uzima uvjetno.¹⁰⁵ Razlike od izvornih slavonskih i srijemskih stambenih objekata brojne su, te je očito da se Bollé tradicijom služio samo kao izvorištem za rješavanje pojedinih detalja građevine (npr. lukovi na trijemu, glavni zabat, rezbarije na gredama), dok su pročelja u cjelini, kao i prostorna rješenja, bila

¹⁰⁰ Živković, Zdravko u: Grgurovac, Martin (ur.) (1994.), Pretisak mapa *Hrvatski građevni oblici* izdanja „Hrvatskog društva inženjera i arhitekta“ (Zagreb, 1905-1908.), Slavonska naklada „Privlačica“, Vinkovci

¹⁰¹ Živković, Zdravko u: Grgurovac, 1994.

¹⁰² Živković, Zdravko u: Grgurovac, 1994.

¹⁰³ Maleković, 2000: 25

¹⁰⁴ Damjanović, 2011: 24

¹⁰⁵ Damjanović, 2013: 602-603

izvedena u potpunosti po njegovom individualnom nahođenju.¹⁰⁶ Najuočljivija razlika jest višekratnost, što je u narodnoj arhitekturi istočne Hrvatske bio nemoguć slučaj. Isto tako, paviljon je bio kompletno građen od drveta i sa svih strana polikromno dekoriran, dok su tradicijske kuće bile građene od kanatne konstrukcije, a dekorirane samo na strani uličnoga pročelja i dvorišnoga trijema.

Osim paviljona u Trstu, svojom osebujnošću ističu se i ostala dva izložbena paviljona s kojima su Bollé, Kršnjavi i Obrtna škola sudjelovali na narednim izložbama u Budimpešti. Za Zemaljsku izložbu 1885. godine, Bollé je objekt ponovo projektirao u tradicijskome duhu. Neobičnost je ovoga puta bio toranj u stilu „graničarskog čardaka“, podignut u sklopu srijemske kuće. Takve pravokutne drvene stražarnice s trijemom na vrhu, u XIX. su stoljeću bile uobičajene uz granicu Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom, odnosno Osmanskom Turskom.¹⁰⁷ Na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine, originalnost opet postiže uzorima iz drvene seoske arhitekture Slavonije i Srijema, ali ovaj puta u kombinaciji s visoko-historicističkom stambenom gradnjom (moguće i suvremenim lovačkim vilama¹⁰⁸) čiji je utjecaj bio vidljiv u visokim krovovima i ogradicama.¹⁰⁹ *Paviljon šumarstva i lova Hrvatske i Slavonije* tlocrtno je riješen slično kao i raniji paviljoni, kombinacijom dvoetažne, drvene „srijemske kuće“ i četveroetažna tornja, međusobno povezanih koridorom, ali izvedenim nešto raskošnije nego na prethodnoj izložbi.¹¹⁰ Ono što se daje primijetiti je gradacija – od prvoga, najjednostavnijeg paviljona, čiji je uzor bio jednostavan tradicijski stambeni objekt, do priključivanja višekratnih tornjeva koji porijeklo vuku iz vojne gradnje. Reprerativnost se, dakle, zasniva na gradnji u vis, čemu je potrebno dodati, također gradacijski, sve bogatiju dekoraciju u izvedbi. Osim vanjštine, i tlocrt građevina kreće se od jednostavnoga k složenijem. Primjerice, na paviljonu iz 1896. godine, toranj je proširen još dvama izložbenim prostorijama, od kojih je jedna heksagonalna.¹¹¹ Sve tri građevine zenitalno su osvijetljene, što nije slučaj kod narodne gradnje, ali je idealno u izložbenim uvjetima.

Od sakralnih novogradnji, narodni stil Bollé koristi u kapeli sv. Antuna Padovanskog u Gustelnici (župa Dubranec) u Turopolju. Projekti su datirani 1887., a kapela, u cijelosti od drveta, podignuta je 1888. godine. Unutrašnjost kapele bogato je oslikana, a neki motivi na

¹⁰⁶ Damjanović, 2013: 604

¹⁰⁷ Damjanović, 2013: 607

¹⁰⁸ Damjanović, 2013: 613

¹⁰⁹ Damjanović, 2011: 24

¹¹⁰ Damjanović, 2013: 612

¹¹¹ Damjanović, 2013: 612

zidovima i stropu, prema D. Damjanoviću, podsjećaju na radove arhitekta Augusta Posilovića, koji se također okušao u formiranju svoje verzije narodnog stila. Motivi su zasigurno, barem dijelom, porijeklom iz tradicijske arhitekture, dijelom čak i iz samoga Turopolja.¹¹² Isto vrijedi i za arhitekturu, posebice profilacije stupova trijema i ornamentiku na zabatu, koje se „nesumnjivo oslanjaju na jezik oblika slavonskih i srijemskih kuća“, izravno posredovanih crtežima Holjca i Pilara.¹¹³ Takvo oslanjanje može se tumačiti i kao reakcija na specifičnu tradiciju prostora za koji se gradilo, budući da je Turopolje obilovalo primjerima pučke drvene i sakralne arhitekture.¹¹⁴

U stambenim projektima, narodni stil pojavljuje se uglavnom u ladanjskoj arhitekturi, odnosno ljetnikovcima i vilama. Bollé, tako, 1890. godine projektira Vilu Weiss u Gornjem Prekrižju koja se u literaturi naziva „antologijskim primjerom ljetnikovca u *cottage* stilu.“¹¹⁵ Na tornju s otvorenim drvenim trijemom, istaknutim drvenim zabatom na pročelju, te manjim drvenim erkerima na pojedinim prozorima, moguće je pronaći motive preuzete iz narodne arhitekture u obliku rezbarenih elemenata.¹¹⁶ D. Damjanović naglašava kako te elemente ne treba tumačiti kao ekskluzivno hrvatske, jer se javljaju u arhitekturi ladanjskih objekata i u ostatku srednjoeuropskog prostora.¹¹⁷ Sanja Lončar, uz Vilu Weiss, u svome doktorskom radu, koji tematizira suodnos arhitekture i etnologije u razdoblju od 1870-ih do 1970-ih, navodi još tri primjera vila inspiriranih narodnim graditeljstvom.¹¹⁸ To su: Vila Okrugljak (1875.) na Mihaljevcu projektanta Janka Jambrišaka, Vila Lobmayer (1888.) na Josipovcu Kune Waidmanna, te Vila Kolmar na Tuškancu projektanata Lea Hönigsberga i Pavla Deutchu. Sva tri primjera odlikuju se otvorenim trijemom i rezbarenim drvenim elementima, a posljednja i kanatnom konstrukcijom tornjića. U članku *Arhitektura zagrebačkih ljetnikovaca i vila u doba historicizma*, Jasna Galjer navodi i Gajevu Vilu Mirogoj, koja sadrži „tipološke oznake tradicionalne kurije“.¹¹⁹

¹¹² Damjanović, 2013: 627

¹¹³ Damjanović, 2013: 627

¹¹⁴ Damjanović, 2013: 627

¹¹⁵ Maruševski, Olga (2000.), Hermann Bollé - arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, str. 58

¹¹⁶ Lončar, 2014: 138-13; Damjanović, 2013: 629-630

¹¹⁷ Damjanović, 2013: 630

¹¹⁸ Lončar, 2014: 136-140

¹¹⁹ Galjer, Jasna (2000.), Arhitektura zagrebačkih ljetnikovaca i vila u doba historicizma, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, str. 154

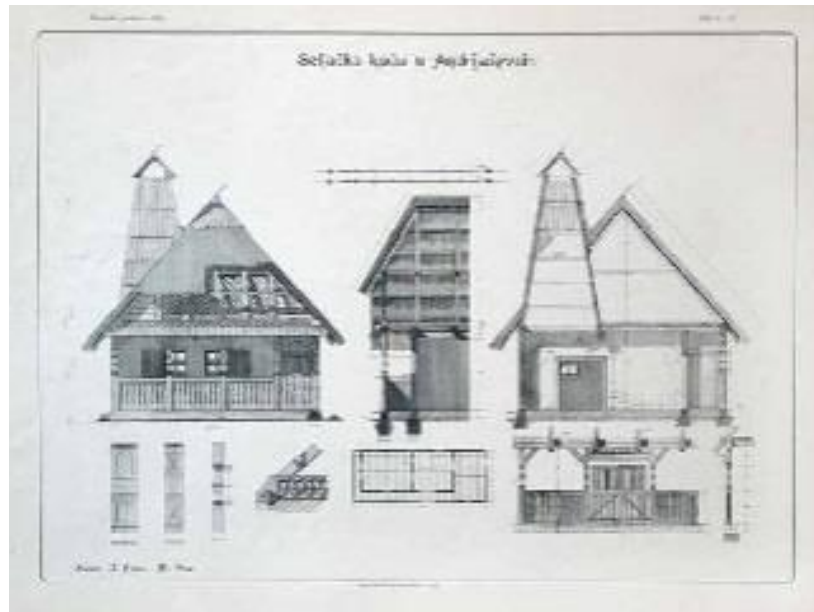
Od ostale Bolléove stambene izgradnje s narodnim elementima potrebno je spomenuti i zgradu obitelji Odescalchi u Višnjevcima u Srijemu (iz 1903. godine), čiji se pročeljni trijem izravno referira na drvene trijemove srijemskih kuća i hambara.¹²⁰

Prvo desetljeće XX. stoljeća obilježeno je i izdanjem ranije spomenute mape *Hrvatskih građevnih oblika*. Mapa se sastoji od pet svezaka, od kojih svaki sadrži deset listova, podijeljenih po županijama. Prva tri sveska izašla su 1905., četvrti 1906., a posljednji 1909. godine. Listovi mape koji se tiču istočne Slavonije i Srijema bilježe seoske stambene i gospodarske prostorije ili njihove detalje. Spomenute kuće tih prostora uglavnom su drvene, s dekorativnim zabatima, trijemovima (često s arkadama), sljemenima krovova i ogradama. Krovovi su uglavnom od crijepa, tek ponegdje od prirodnoga pokrova, češće na gospodarskim nego stambenim prostorijama. Interijeri nisu zabilježeni, osim tlocrtno. Snimke i crteže uglavnom potpisuju Holjac i Pilar, ali spominju se i drugi autori, primjerice Franjo Chihák, Josip Dryák, Ivan Kos, Marko Ponoš i Josip Purić (posljednja četvorica su iz Zagreba). Projektanti, graditelji i dekorateri objekata većinom nisu poznati, ali spominju se i poneka imena, primjerice majstori Ivan Živković i Andrija Dominković koji su izveli zabilježene hambare iz Štitara¹²¹, te majstor Đuro Džebić koji je 1834. godine, po nalogu gazde Luke Jakšića, izveo seljačku kuću u Andrijaševcima.¹²² Kuća u Andrijaševcima (kotar vinkovački) prepoznatljiva je po širokome, pletenom, blatom ožbukanom dimnjaku, trijemom koji zauzima dva pročelja kuće, te slamnatome krovu (slika 24).

¹²⁰ Damjanović, 2013: 632

¹²¹ Svezak I, list br. 4 u *Hrvatski građevni oblici*, „Hrvatsko društvo inžinira i arhitekta“, Zagreb, 1905-1908. (pretisak: Grgurovac, Martin (ur.) (1994.), Slavonska naklada „Privlačica“, Vinkovci)

¹²² Svezak II, list 13 i Svezak V, list 45 u *Hrvatski građevni oblici*, „Hrvatsko društvo inžinira i arhitekta“, Zagreb, 1905-1908. (pretisak: Grgurovac, Martin (ur.) (1994.), Slavonska naklada „Privlačica“, Vinkovci)

Slika 24: seljačka kuća iz Andrijaševaca br. 51

Dvadesetostoljetne odjeke „narodnog stila“ nalazimo dvadesetih godina, kod arhitekata grupe *Zemlja* (Stjepan Planić, Drago Galić, Lavoslav Horvat), a kao reprezentativan primjer može poslužiti Vila Frölich („Drvena vila“, 1920/21.) Viktora Kovačića u Bosanskoj ulici u Zagrebu. Utjecaj narodne gradnje tu je prisutan u obliku dvostrešnoga krova sa poluskošenim zabatima i pokrovom od biber crijepa.¹²³

Zaključno, narodni stil samo je jedan od slojeva devetnaestostoljetne arhitekture i izgradnje. Patriotska stremljenja pronalasku i formiranju nacionalnih stilova, u razdoblju u kojemu stil, kao takav, nije nešto što je novo, nego „posuđeno“ u okvirima svjetonazora, čine prilično kompleksan materijal za proučavanje. Dok su se u ostalim europskim zemljama nacionalni stilovi uspjeli formirati u „neo-obliku“ nekoga ranijeg stila, na prostoru Hrvatske ista su stremljenja, dijelom po uzoru na ideje i teorije stranih autora (Sitte, Ungewitter, Semper), riješena okretanjem seoskoj baštini. Tradicijska arhitektura, kako istočne Slavonije i Srijema, tako i Turopolja, te ostalih dijelova Hrvatske, u tim je okvirima svojim konstrukcijskim i dekorativnim elementima poslužila kao inspiracija brojnim arhitektonskim ostvarenjima, čime je potaknut interes za proučavanje, a time i očuvanje narodne baštine. Najbolje realizacije u narodnom stilu istočnoslavonskih i srijemskih predjela, vidljive su u kratkome presjeku izvedenih djela iz opusa Hermanna Bolléa – od hrvatskoga paviljona za izložbu u Trstu, gdje je narodni stil prvi puta korišten, preko kapele u Gustelnici, do vile Weiss i zgrade obitelji Odescalchi u samome Srijemu. Time su pokrivena i tri različita područja s obzirom na funkciju

¹²³ Lončar, 2014: 337-339

– izložbena, sakralna i stambena izgradnja. Narodni stil, međutim, u Hrvatskoj nije imao toliki odjek koliko kod, primjerice, Poljaka i Mađara, te se s pojavom secesije preusmjerava na dalmatinsku srednjevjekovnu arhitekturu. Bez obzira na to, ostaje u povijesti kao jedan je od najjasnijih utjecaja nacionalnih ideologija na arhitekturu XIX. stoljeća u nas.¹²⁴

¹²⁴ Damjanović, 2013: 632

5. Stilski elementi u tradicijskoj arhitekturi

Na područje Slavonije, kao i u ostatku južnih dijelova Monarhije, stilske su novine u XIX. stoljeću dolazile sa zakašnjenjem. Većina javnih i privatnih građevina u Slavoniji do sredine je stoljeća bila građena u barokno-klasicističkom stilu, većinom prema projektima vojnih i civilnih inženjera, u skladu s ekonomskim mogućnostima zajednice. Općenito, barok se kao stil dugo zadržao, kako u gradnji tako i u predodžbama lokalnoga stanovništva, uglavnom za rješenja sakralnih objekata.¹²⁵ Šezdesetih godina, počinju se primjenjivati srednjovjekovni stilovi specifični za rani historicizam (romantizam), posebno neogotika i *Rundbogent* stil. Kao prvi primjer neogotike u slavonskoj arhitekturi, D. Damjanović navodi pravoslavnu kapelu sv. Petke/Dobra voda u Vukovaru. *Rundbogent* stil pojavljuje se, primjerice, na zgradi bolnice i suda u Vinkovcima.¹²⁶ Visoki historicizam, karakterističan po čistoći stila, simbolički započinje gradnjom neoromaničke katedrale u Đakovu (Rösner i Schmidt, gradnja od 1866. do 1882. godine), dok u ostale dijelove Slavonije prodire tek krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih, zahvaljujući Isi Kršnjavome i biskupu Strossmayeru, koji su za razne izvedbe angažirali arhitekta Schmidtove škole (Bollé, Pilar, Vancaš).¹²⁷ Stilovi su se primjenjivali u izgradnji sakralnih objekata, te reprezentativnih javnih zgrada u jezgrama slavonskih gradova u razvoju, tek rjeđe na građanskim stambenim objektima. U profanoj arhitekturi prevladava neorenesansa i različiti oblici neoklasicizama (primjerice palače na glavnome trgu u Slavonskom brodu).¹²⁸ Devedesetih se u arhitekturi pojavljuje i neobarok, a na samome kraju stoljeća i secesija, iako historicistički stil sakralne arhitekture u Slavoniji prevladava sve do Prvoga svjetskog rata.¹²⁹ Značajna ostvarenja secesije susrećemo ponajviše u Osijeku (Viktor Axmann), Slavonskom Brodu (Vjekoslav Tauchmann) i Vukovaru (Fran Funtak).¹³⁰ Osijek u drugoj polovici XIX. stoljeća „zadržava ulogu najvećeg slavonskog i drugog po veličini grada tadašnje Hrvatske“, a značajnije primjere visokog i kasnog

¹²⁵ Damjanović, Dragan (2009.), Arhitektura klasicizma, historicizma i secesije, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: Vrela europske civilizacije*, Sv. II, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, str. 425

¹²⁶ Damjanović, 2009: 428

¹²⁷ Damjanović, 2009: 428

¹²⁸ Damjanović. 2009: 230

¹²⁹ Damjanović, 2009: 428-432

¹³⁰ Damjanović, 2009: 632-633

historicisma na istoku susrećemo i u Vukovaru, Slavonskom Brodu, Vinkovcima, Đakovu, Županji, itd.

U lokalnoj tradicijskoj stambenoj arhitekturi, varirane odjeke i utjecaje stilova danas je moguće pronaći na fasadnoj dekoraciji pročelja. Budući da se žbukana fasada na kućama počela koristiti isključivo na objektima od opeke, a opekom se gradilo od druge polovice XIX. stoljeća, može se pretpostaviti da kuće zahvaćene stilskim utjecajima nisu građene ranije od toga. Žbuka je bila praktičan medij za izvođenje ukrasa, a prvi primjeri ornamentacije uglavnom se povezuju s baroknim utjecajem. Međutim, to nije bio utjecaj baroka kao „stila“, nego tendencije posredovane prije svega crkvenom, a onda i građanskom arhitekturom.¹³¹ Prema čestim natpisima u zabatu, uglavnom iz tridesetih godina XX. stoljeća, većinu sljedećih sačuvanih primjera, prostorno suženih na županjsku Posavinu, moguće je svrstati u period između dva svjetska rata. Tipologija stambenih objekata, bez obzira na nešto kasniju dataciju, nije značajnije promijenjena. Zadržan je opći građevni oblik i linearan raspored prostorija, koji se u istočnoj Slavoniji napušta tek pedesetih i šezdesetih godina XX. stoljeća.¹³² U spomenutim natpisima iz zabata, osim godine gradnje, gotovo se uvijek navodi vlasnika kuće, odnosno izvoditelja gradnje (osoba ili zadruga). Tako natpisi bilježe vrijeme gradnje i pripadnost, odnosno vlasnike objekta.

Za privatnu stambenu seosku arhitekturu vrlo je teško ustanoviti točne izvore utjecaja i graditelje. Isto tako, besmisleno je govoriti o „primjeni“ pojedinih stilova, pa se pri početnoj analizi najučinkovitije bilo ograničiti na elemente i motive izvedene u fasadnoj plastici s obzirom na tip kuće, eventualno govoriti o njihovoj učestalosti i rasprostranjenosti.

Od „klasicizirajućih“ elemenata fasadne dekoracije, na zabatnom tipu kuća najčešći su polustupovi i pilastri, (nepravilno) simetrično razmješteni - po jedan sa svake strane, i jedan između dvaju prozora obaveznih na zabatnom pročelju. Sežu uglavnom od „cokla“ do vijenca koji donji dio kuće odvaja od zabata. Prozori na zabatnom tipu kuće često su dodatno naglašeni okvirom, a ispod njih mogu se pojaviti jedan veći, vodoravni istak, te plitka geometrijska dekoracija (pravokutnici, rombovi, te varijacije istih) (slike 25-27).

¹³¹ Živković, 2013: 68

¹³² Španiček, 1995: 122

Slika 25: Bošnjaci, Savska 64

Slika 26: Soljani, Matije Gupca 66

Slika 27: Strošinci, Braće Radić 13

Zanimljiv je i jedinstven primjer slijepe bifore na zabatu iz Đurića, koji podsjeća na oble lukove *Rundbogent* stila, odnosno neoromanike (slika 28 i 29). Unutar lukova smješteni su standardni mali otvori za prozračivanje.

Slika 28: Đurići, Matije Gupca 77

Slika 29: Đurići, Matije Gupca 77

Na zabatnom tipu kuća, ako su dekorirane, na pročelju je obavezan i vijenac koji odjeljuje zabat. On je često uokviren (zupčasti okvir mogući je zaostatak iz dekorativne drvene gradnje), a unutar njega, osim bilježenja imena vlasnika i godine izgradnje, najnaglašenije su prisutne dekorativne (eventualno „stilske“) intencije. Na nizu zabata iz Strošinaca, u zrakastim je motivima i geometrijskoj raspodjeli površine moguće uočiti elemente secesije (slika 30-32). Zabati, odnosno pročelja, svojom su raznolikošću nositelji većine informativnoga i „stilskog“ sadržaja, čemu je uvelike pridonijelo korištenje žbuke.

Slika 30: Strošinci, Vladimira Nazora 8

Slika 31: Strošinci, Braće Radić 15

Slika 32: Strošinci, Vladimira Nazora 58

Secesijski elementi pojavljuju se i u Soljanima, na pročelju kuće u potpunosti prekrivenom apstrahiziranim fitomorfnim viticama (slika 33), te ponovno zrakastom, ovaj puta natprozornom dekoracijom (slika 34).

Slika 33: Soljani, fitomorfna dekoracija na kući br. 89 u ulici Braće Radić

Slika 34: Soljani, Matije Gupca 134, zrakasti natprozorni detalj

Uzdužni tip kuća sa sobom je nosio i određen statusni simbol jer su ih gradile zadruge ili imućniji seljani, pa je na njima i dekoracija raskošnija. Na uzdužnome pročelju često se pojavljuje rustika (na rubovima ili čitavom površinom pročelja), natprozorni vijenci i štuko-ukrasi svojstveni za neorenesansne palače (slike 35-38), ali i ranije spomenuti, nešto bogatiji „klasicizirajući“ elementi (slika 39).

Slika 35: kuća zadruga Martinović, Soljani, Vladimira Nazora 7

Slika 36: Drenovci, Vinkovačka 41

Slika 37: Račinovci, Ante Starčevića 58

Slika 38: Bošnjaci, Savska 42

Slika 39: Gunja, Vladimira Nazora 118

Elementi secesije na uzdužnom tipu kuće vidljivi su na primjeru iz Bošnjaka, i to na natpisu nad ulaznim vratima *ajnfora* i apstrahiranim plitkim „gutama“ (slika 40), te u Strošincima, na apliciranoj linearnoj dekoraciji i girlandama duž cijeloga pročelja (slika 41).

Slika 40: kuća Stjepana Kružljaka, Bošnjaci, Antuna Mihanovića 29

Slika 41: Strošinci, Matije Gupca 40

Govoreći o stilskim utjecajima u narodnoj arhitekturi, primjenjivanim na stare tipološke oblike gradnje, potrebno je ograničiti se na pročelja, i to isključivo zidanih objekata. Zabatna pročelja svojim su oblikom pogodna za korištenje klasicizirajućih elemenata, koji se pojavljuju u pojednostavljenim verzijama polustupova i pilastara, te zabatne „trabeacije.“ U zabatu su, još od vremena drvene gradnje, najprisutnije dekorativne intencije. Svojim zupčastim okvirom on ponekad oponaša drvenu gradnju, a u unutrašnjosti povremeno nalazimo i utjecaje stilova „dugog XIX. stoljeća“ (1797-1918.), na primjer neoromanike ili secesije. Potrebno je naglasiti da su takvi primjeri rijetki. Uzdužni tip pročelja vjerojatno uzor ima u neorenesansnim palačama koje su se gradile u urbanijim slavonskim središtima. U oblikovanju pročelja seoske stambene gradnje, dakle, oponašali su se stilovi uglavnom specifični za profanu gradnju iz urbanijih sredina – neorenesansa, razni oblici neoklasicizma, secesija, uz iznimne pojave neoromanike.

6. Zaštita tradicijskoga graditeljstva

U poglavlju o „narodnom stilu“, spomenuta je važnost Isidora Kršnjavog, Martina Pilara, Janka Holjca i Hermana Bolléa u popularizaciji narodne gradnje, ali i dokumentaciji terenskih istraživanja. Njihov doprinos, iako uvjetovan kulturno-povijesnim kontekstom, nije predstavljao samo omogućavanje ulaska određenih aspekata istočno-slavonske tradicijske gradnje u stilsku arhitekturu, nego i usmjeravanje pažnje na neizmjernu važnost njezina udjela u narodnoj baštini. U XIX. stoljeću, jasno formirane odrednice za zaštitu narodne gradnje, osim u smislu dokumentacije, nisu bile formirane. Autori su na tradicijsku gradnju ukazivali uglavnom koristeći je u svome opusu, kao izvorom za stilske intencije, ali su u svojim bilješkama s putovanja ostavili važne informacije i postavili temelje za buduće istraživače. Spomenute su i neke publikacije, koje su redovito objavljivale sakupljenu etnografsku građu. Krajem stoljeća, zahvaljujući temeljima koje su postavili Antun Radić i Milovan Gavazzi, etnologija je postala zasebna znanost¹³³, a godine 1919. osnovan je i Etnografski muzej.¹³⁴ Neke od prvih temeljnih pristupa etnološkom istraživanju su primjerice Radićev trodijelni metodički postupak, sastavljen od sabiranja građe, klasifikacije i znanstvene obrade; Gavazzijeva trodijelna podjela problematike stanovanja na naselja, stambene i ostale zgrade, te unutrašnje uređenje; ili Gavazzijeva podjela prostora Hrvatske na tri etnografska areala – jadranski, dinarski i panonski (specifičnost panonskoga areala jest nemogućnost izdvajanja jedinstvenoga tipa kuće).¹³⁵

U zaštiti tradicijske gradnje kao pokazatelju njezine afirmacije u položaju arhitekture posebna je značajna uloga arhitekata. U XX. stoljeću, u radu na tradicijskoj arhitekturi posebno se ističe zagrebački arhitekt Aleksandar Freudenreich. Učenik Obrtne škole i Arhitektonskoga odjela Umjetničke akademije u Zagrebu (kod profesora Drage Iblera), aktivan je od 1919. do smrti 1974., a ponajviše poznat po poduzeću osnovanom s Pavlom Deutschom – *Freudenreich i Deutsch* – koje djeluje od osnutka 1923. do 1940. godine. Uz projektiranje, i brojne druge poslove (intendant Hrvatskoga narodnog kazališta, inženjerijski nadsatnik u Ministarstvu oružanih snaga, osnivač amaterskog društva *Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca*, itd.), važan je i njegov publicistički rad koji se uvelike doticao teme tradicijske arhitekture. Napisao je tri knjige: *Prosvjetna ognjišta* (1943.), *Narod gradi na ogoljelom krasu* (1962.) i *Kako narod*

¹³³ Muraj, 1989: 12

¹³⁴ Lončar, 2014: 338

¹³⁵ Muraj, 1989: 16, 26-28

gradi (1972.) od kojih „posljednje dvije prezentiraju njegov interes i golem rad na bilježenju i proučavanju narodnog graditeljstva.“¹³⁶ Zdravko Živković u svojoj knjizi *Aleksandar Freudenreich: arhitekt i graditelj* iz 1992. godine, projektantski je rad arhitekta podijelio u četiri karakteristična razdoblja, a razdoblje u kojemu su nastale posljednje dvije navedene knjige, svrstao je u poslijeratno, nakon 1945.¹³⁷ U tom razdoblju, brojna u ratu porušena i devastirana sela trebala su ponovnu izgradnju. Boravak na terenu Freudenreich je u to vrijeme upotpunjavao skiciranjem i bilješkama o narodnome graditeljstvu. Osim dokumentiranja zatečenoga stanja, angažiran je i za projekte, pa tako projektira čitavo jedno selo – Gornje Vrhovce - u požeškoj općini.¹³⁸ Zdravko Živković o poslijeratnoj Freudenreichovoj fazi rada govori kao o temi prožetoj „blagim okusom nacionalnog romantizma koju bismo pjesničkim jezikom mogli nazvati – arhitektonskom lirikom.“ Kada je nakon Drugoga svjetskog rata trebalo krenuti u izgradnju zemlje, Freudenreichovo znanje i osjećaj za realnost bili su nezaobilazni, te je radio više nego ikada prije.¹³⁹ Uz navedene knjige, napisao i je i brošuru za obnovu porušenih sela, koja je ostala neobjavljena. Zanimljiv je i slikovni zbornik *Arhitektura folklor našega sela*, koji uz uvodne tekstove Milovana Gavazzija, Aleksandra Freudenreicha i Vlade Bužančića, nudi bogatu, prostorno grupiranu, galeriju snimki s iznimnom fotografskom, umjetničkom i etnografskom vrijednošću. Zbornik je objavljen 1969. godine, a autori fotografija su Tošo Dabac, Stanoje Bojović i Milan Pavić. Aleksandar Freudenreich u uvodnome tekstu sažima zajednička obilježja ruralne arhitekture čitave Jugoslavije riječima: „...njihova (su) ostvarenja manji objekti, skromniji, izrađeni da udovolje potrebama obitelji i malog gospodarstva, s materijalom, kojim obiluje kraj u kome se gradi.“¹⁴⁰ U tekstu naglašava lokalnu i klimatsku uvjetovanost, stalnu težnju za usavršavanjem, na prvi pogled skriveno stoljetno narodno iskustvo, znanje i vještinu; te upozorava na početke utjecaja suvremenog urbanizma na lice tradicijskoga krajolika, do tada suglasnoga s prirodom.

Sredinom druge polovice XX. stoljeća u Hrvatskoj su usvojene ICOM-ova deklaracija iz (1957.) i zaključci ICOMOS-a (iz 1971. i 1977. godine), u kojima se ističe da spomenike

¹³⁶ Živković, Zdravko (1992.), *Aleksandar Freudenreich: arhitekt i graditelj*, Društvo konzervatora Hrvatske, Zagreb, str. 5

¹³⁷ Živković, 1992: 49

¹³⁸ Živković, 1992: 49

¹³⁹ Živković, 1992: 60

¹⁴⁰ Gavazzi, Milovan; Freudenreich, Aleksandar; Bužančić, Vlado (1969.), *Arhitektura folklor našega sela*, Arto, Zagreb, str. 7

tradicijskoga graditeljstva valja štiti *in situ*.¹⁴¹ Prema navedenim odrednicama, nadalje, svaka zemlja je odgovorna i moralno obavezna posvetiti svu brigu organskoj integraciji ruralnog naslijeđa u suvremeni život. Budući da se u poslijeratnoj Jugoslaviji seosko stanovništvo uglavnom sve više svodilo na staračka domaćinstva, potezi u svrhu zaštite *in situ* nisu se pokazali učinkovitima. Jedini pomak na prostoru istočne Slavonije, bio je nerealiziran projekt Aleksandra Freudena iz 1968. godine, za regionalni etno-park u Županji. Županja je nudila idealan smještaj na raskrižju dvaju međunarodnih autoputova, u blizini motela i auto-kampa. Međutim, Freudenu je za projekt bila potrebna izvorna zadružna kuća, kakvih u to vrijeme u Županji više nije bilo. Osim parka, za „ogoljeli“, panonski i šumski predio zamislio je zasebne muzeje.¹⁴²

Šezdesetih godina, silovit proces građenja novih zgrada na seoskom području stručnjake je zatekao nespemne, te se gradnja nije uspjela adekvatno usmjeriti na održavanje i njegovanje staroga. Godine 1978. u Zagrebu, organizirano je i Savjetovanje o povijesnoj gradskoj i seoskoj stambenoj kući.¹⁴³ Od aktivnih pojedinaca, važno je spomenuti arhitekta Davora Salopeka, koji je u svojim proučavanjima nastavio rad Aleksandra Freudena.¹⁴⁴ Od sedamdesetih godina XX. stoljeća, služba zaštite spomenika kulture vrši sustavnu evidenciju narodnog graditeljstva i tradicijske kulture u Hrvatskoj, a njezin cilj je na temelju prikupljenoga zaustaviti daljnje rastakanje naših ruralnih prostora i omogućiti njihove obnove.¹⁴⁵

Tijekom Domovinskoga rata ponovili su se slični problemi – intenzivna devastacija objekata i kompletnih naselja, posebno na području bliskom istočnoj granici. U ratnome razdoblju, o stanju na terenu uglavnom su izvještavali mediji, a zalaganja stručnjaka usmjerila su se na idejne projekte za obnovu koja bi sačuvala svoje osnovne značajke. Povodom izložbe

¹⁴¹ Duić-Kowalsky, Nada (1997.), Polazne odrednice eko-parkova: primjer eko-parka na otoku Cresu, u: *Muzeologija*, br. 34, str. 181

¹⁴² Šimunović-Petrić, Zorica (1995.), Narodna graditeljska baština na tlu Hrvatske – Problem zaštite i rekonstrukcije, u: *Zbornik za narodni život i običaje* (ur. Mohorovičić, Andre; Marković, Mirko), Knjiga 53, Zagreb, str. 194

¹⁴³ Muraj, 1989: 36

¹⁴⁴ Muraj, 1989: 49

¹⁴⁵ Živković, Zdravko (1994.), Uvod, u: Pretisak mapa *Hrvatski građevni oblici*, Slavenska naklada „Privlačica“, Vinkovci

Graditeljska baština i njezina obnova 1992. godine u Zagrebu, Zdravko Živković naglašava kako bi se u te značajke svakako trebala uvrstiti tradicionalna parcelacija.¹⁴⁶

Osim ratnih devastacija, javljaju se i drugi problemi. Devetnaestostoljetne tehnike gradnje s vremenom su izložene prirodnom propadanju, pa su nerijetko nužne sanacije. Prirodni materijali koji su se koristili u izgradnji ograničeno su otporni na dugotrajnije utjecaje, kako atmosferilija, tako kretanja tla i mehanička oštećenja. U *Priručniku za obnovu* iz 2011., sakupljene su značajne tehničke informacije o načinu izgradnje tradicijske kuće Slavonije i Baranje, te konkretne upute za sanaciju njezinih pojedinih dijelova.¹⁴⁷ Autorice Sanja Lončar-Vicković i Dina Stober, potaknute nedostatkom recentne literature o tehnikama obnove tradicijske gradnje prostora Slavonije i Baranje, predstavile su prvo izdanje koje „s tehničkog gledišta razmatra seoske kuće od zemlje, blata ili nepečene opeke, pokrivena trskom ili crijepom“, te predstavlja podlogu za obnovu i održavanje u svrhu stanovanja i turizma.¹⁴⁸ Priručnik se, osim na *Strategiji razvoja hrvatskog turizma* u razdoblju od 2003. do 2010. godine (kojom je nužno u suvremenu turističku ponudu uključiti tradicijsko graditeljstvo Hrvatske u obliku eko, tematskog i kulturnog turizma), temelji i na dvama međunarodnim dokumentima. Prvi je *Povelja o tradicijskoj graditeljskoj baštini* Međunarodnog komiteta za spomenike i spomeničke cjeline (ICOMOS; Meksiko 1999.) koja naglašava važnost dokumentiranja, poštivanja integriteta i održavanja kontinuiteta tradicijske arhitekture. Drugi su preporuke UN-WTO iz 2004. važne za održivi turizam, a odnose se na upotrebu resursa iz postojećeg okoliša te poštivanje i očuvanje postojeće graditeljske i kulturne baštine.¹⁴⁹

U priručniku, stambeni se objekti raščlanjuju na konstrukcijske dijelove (temelji, zidovi, podovi, stropovi,...) i zasebno obrađuju s obzirom na najčešće oblike oštećenja (mehanička oštećenja, crvotočina, oštećenja nastala slijeganjem tla,...), te se predlažu optimalni oblici sanacije. U većini slučajeva, nakon temeljitoga pregleda, preporučuje se restauracija istim materijalima, a predložene su i suvremenije opcije koje u najmanjim razmjerima narušavaju autentičnost gradnje. S narodnim tehnikama, naravno, postoje specifični problemi, pa je pri obnovi potrebno biti posebno pažljiv i informiran.

¹⁴⁶ Živković, Zdravko (1992.), Poruke narodnog graditeljstva, u: *Graditeljska baština i njezina obnova*, Etnografski muzej, Zagreb

¹⁴⁷ Lončar-Vicković, Sanja; Stober, Dina (2011.), *Tradicijska kuća Slavonije i Baranje - priručnik za obnovu*, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Građevinski fakultet Osijek i Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Zagreb

¹⁴⁸ Lončar; Stober, 2011: 4-5

¹⁴⁹ Lončar; Stober, 2011: 6

Osim ratnih razaranja i prirodnoga propadanja, spomenimo i djelovanje prirodnih katastrofa, kojima smo nedavno imali prilike svjedočiti. Prošlogodišnje poplave na prostoru županijske Posavine ugrozile su većinu sela tzv. „cvelferije“, pa je i potraga za primjerima za ovaj rad bila ponešto skućena. Na Znanstveno-stručnom skupu Hrvatskog etnološkog društva i 6. simpoziju u čast Branimiru Brataniću *Baština i prirodne katastrofe. Poplave u Hrvatskoj 2014. godine – posljedice i perspektive*, koji se održao 25. svibnja 2015. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, tematiziralo se posljedično stanje potopljenih sela. U svome predavanju, Žarko Španiček problematizirao je tri predložena tipa zamjenske izgradnje temeljene na pojmu „slavonske kuće.“ Također, iznio je i planove za obnovu 33 zgrade u četiri naselja (Račinovci, Rajevo Selo, Gunja, Đurići) po konzervatorskim principima. Uvjeti obnove bili su spomenička vrijednost, oblikovna raznolikost i pristanak vlasnika. Španiček naglašava manjak suradnje arhitekata i znalaca.

Ovim aktualnim zasjedanjem zaključuje se kratak presjek aktivnosti i zalaganja za očuvanje tradicijske gradnje, od XIX. stoljeća do danas.

7. Zaključak

Pisano bilježenje transformacija u tradicijskoj stambenoj arhitekturi Slavonije kreće u XVII. stoljeću. Od tada do danas, takvi tekstovi prošli su kroz brojne promjene. Od deskriptivnih, amaterskih putopisa dospijevaju u područja formiranja kulturne politike, bivaju zahvaćeni ideologijama, nastankom novih znanosti, gradiraju u zalaganjima pojedinaca i kolektivâ. One teme koje su se na neki način same istaknule, iz nužne povijesnoumjetničke perspektive, ali uz izuzetno važnu etnološku podlogu, sažele su se na uvjete formiranja naselja, tipološke odrednice stambenih i gospodarskih objekata, dva smjera međusobnih utjecaja narodne i stilske arhitekture, te uvijek aktualnu problematiku zaštite. Izbor tema zahtijevao je uvide u literaturu iz različitih disciplina i radove brojnih autora, da bi pokrio barem osnovne mijene i epohe značajnije za sudbinu narodne arhitekture. Slikovni primjeri u radu geografski su suženi (na prostor županjske Posavine), svjesno imajući u vidu da okvirno mogu poslužiti kao ogledni primjeri za gradnju širega područja istočne Slavonije (za razliku od Baranje, koja u svojoj gradnji zadržava zamjetne razlike). Vremenski se ograničiti na jedno stoljeće također nije bilo u potpunosti moguće, budući da svakome graditeljskom (i drugom društvenom) fenomenu nikada nije lako odrediti granice – uvijek se iz nečega, i u nešto, razvija – svojim vlastitim tempom. Dojam da mijene u tradiciji stižu polagano netočan je. Većina će se stručnjaka složiti da velik broj nezgoda koje su zadesile narodnu arhitekturu u trenutcima intervencija nije uvijek adekvatno riješen, kao ni pitanje osnovnoga održavanja. Ono što se često zaboravlja, isto tako, jest činjenica da je u polazišnom centru svega - interakcija čovjeka sa svojom okolinom. Prema riječima Z. Živkovića „narodna arhitektura kondenzira sveukupni potencijal idejnog i emotivnog sadržaja ljudskog društva, vremena i prostora svoga nastajanja.“¹⁵⁰ Ovo razmatranje samo je jedan od pokušaja oslikavanja toga potencijala.

¹⁵⁰ Živković, Zdravko (1992.), Poruke narodnog graditeljstva, u: *Graditeljska baština i njezina obnova*, Etnografski muzej, Zagreb.

Napomena:

Slike br. 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23 preuzete su iz fototeke Zavičajnoga muzeja „Stjepan Gruber“ u Županji.

Slika br. 24 crtež je iz mape *Hrvatski građevni oblici* (11).

Ostale fotografije autorski su rezultat terenskog obilaska selâ županijske Posavine u kolovozu 2015. godine.

Literatura

1. Čorak, Željka (1994.), *Zagreb, pisani prostor*, Nakladni zavod Matice hrvatske: Mladost
2. Damjanović, Dragan (2013.), *Arhitekt Herman Bollé*, Leykam International i Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
3. Damjanović, Dragan (2009.), Arhitektura klasicizma, historicizma i secesije, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: Vrela europske civilizacije*, sv. II, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, str. 425-433
4. Damjanović, Dragan (2011.), *Bečka akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Gliptoteka HAZU, Zagreb
(<http://info.hazu.hr/upload/file/gliptoteka/Hrvatski%20ucenici%20Friedricha%20von%20Schmidta.pdf>, 2. lipnja 2015.)
5. Damjanović, Dragan (2009.), Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa, u: *Prostor*, br. 17, Zagreb
6. Duić-Kowalsky, Nada (1997.), Polazne odrednice eko-parkova: primjer eko-parka na otoku Cresu, u: *Muzeologija*, br. 34, str. 178-186
7. Freudenreich, Aleksandar (1969.), *Arhitektura folklor našega sela*, Arto, Zagreb
8. Galiot Kovačić, Jadranka (2008.), Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, od početka 18. stoljeća do 1941. godine, u: *Etnološka istraživanja* br. 12/13, Etnografski muzej, Zagreb, str. 213-261 (http://www.emz.hr/downloads/pdf/ei/ei_12-13/ei12-13-09Galiot_Kovacic.pdf, 9. srpnja 2015.)

9. Galjer, Jasna (2000.), Arhitektura zagrebačkih ljetnikovaca i vila u doba historicizma, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
10. Gavazzi, Milovan; Freudenreich, Aleksandar; Bužančić, Vlado (1969.), *Arhitektura folklor našega sela*, Arto, Zagreb
11. Grgurovac, Martin (ur.) (1994.), Pretisak mapa *Hrvatski građevni oblici* izdanja „Hrvatskog društva inženjera i arhitekta“ (Zagreb, 1905-1908.), Slavonska naklada „Privlačica“, Vinkovci
12. Ivančević, Radovan (1978.), Kriterij stila i kvalitete u interpretaciji neostilova. Tri primjera iz Bolléova opusa, u: *Život umjetnosti* br. 26-27., Zagreb
13. Knežević, Ante (1990.), *Šokački stanovi*, Hrvatska demokratska zajednica Županija
14. Lončar, Sanja (2014.), *Etnologija i arhitektura u Hrvatskoj od 1870-ih do 1970-ih – Istraživanja, suradnje i međutjecaji*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
15. Lončar, Sanja (2012.), Narodna arhitektura u djelima Ise Kršnjavog – istraživanje i korištenje etnografske građe u svrhu stvaranja „narodnog stila“, u: *Zbornik sa znanstvenog skupa „Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj“*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb (u tisku)
16. Lončar-Vicković, Sanja; Stober, Dina (2011.), *Tradicijska kuća Slavonije i Baranje - priručnik za obnovu*, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Građevinski fakultet Osijek i Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Zagreb
17. Maleković, Vladimir (2000.), Historicizam u Hrvatskoj. Ideološki, narodno - gospodarstveni i kulturološki aspekti pojave neostilova u Hrvatskoj, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
18. Maruševski, Olga (2000.), Hermann Bollé - arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

19. Maruševski, Olga (1986.), Nacionalni stil u arhitekturi i umjetničkom obrtu, u: *Iso kršnjavi kao graditelj: Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Društvo povjesničara umjetnosti sr. Hrvatske, Zagreb, str. 89-97
20. Muraj, Aleksandra (1989.), *Živim znači stanujem: Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb
21. Petrović, Tihana (1992.), Iso Kršnjavi kao etnograf, u: *Etnološka tribina*, br. 15, str. 149-156 (<http://hrcak.srce.hr/file/119985>, 2. lipnja 2015.)
22. Pleština, Lenko (1996.), Tradicijski elementi u hrvatskoj arhitekturi obiteljskih kuća tijekom 20. stoljeća u: *Prostor*, vol. 4, br. 2(12), str. 219-232 (<http://hrcak.srce.hr/24094>, 9. srpnja 2015.)
23. Rapo, Vesna (2002.), *Hermann Bollé i Obrtna škola u Zagrebu*, Hrvatski školski muzej
24. Šimunović-Petrić, Zorica (1995.), Narodna graditeljska baština na tlu Hrvatske – Problem zaštite i rekonstrukcije, u: *Zbornik za narodni život i običaje* (ur. Mohorovičić, Andre; Marković, Mirko), Knjiga 53, Zagreb, str. 191-196
25. Španiček, Žarko (1995.), *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*, SN „Privlačica“, Vinkovci
26. Zelić, Manda; Juzbašić, Janja (1993.), *Kulturna baština županjske Posavine*, Zavičajni muzej Stjepana Grubera, Županja
27. Živković, Zdravko (1992.), *Aleksandar Freudenreich: arhitekt i graditelj*, Društvo konzervatora Hrvatske, Zagreb
28. Živković, Zdravko (1992.), Poruke narodnog graditeljstva, u: *Graditeljska baština i njezina obnova*, Etnografski muzej, Zagreb
29. Živković, Zdravko (2013.), *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb

30. <http://www.hrleksikon.info/>, 8. srpnja 2015.